

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 47
(19578)

2022 чылдың
июнь 29
среда

Хүннүн үнери — 02:02
Ажары — 21:34
Хүн дурту — 19:32

Садар өртээ хостуг 12+

Найысылалдың чаа генералдыг планын хүлээп алган

/ Кызыл хоорайда чаа микрорайон тудуу.

Виталий Шайфулиннің тырттырган чуруу.

Буян Донгак:

“Шуугаар бетинде боданыр”

Тываны дамчыштыр Россиядан кожа-хелбээ Моол биле Кыдатче кирген демир-орук тудуунуң дугайында Тываның Баштыңы В. Ховалыгның кириген саналын тыва ниитилелде идепкейлиг сайгаржып турар...

| 3-кү арында

Бичии уругларга

флюорография кылып болур бе?

Бистиң республикавыста туберкулез аарыы-биле байдал нарын. Ынчангаш чурттакчы чон чыл санында эртер ужурулуг флюорография шинчилгезин көвей кезинде идепкейлиг эртип турар.

| 8-ки арында

2023 чылда Балгазынга 615 олуттуг
чаа школа тудуу эгелээр

Донбассче эм-таң аймаан чоруткан

Тывада Бүгү-российжи Улусчу фронтунуң салбырының кежигүннери эмнелге ажылдакчылары Луганск болгаш Донецк улус республикаларда шери албан-хүлээлгелерге ачы-дуза кылдыр ээлчеглиг бөлүк эм-таң аймаан чоруткан. Ук ачы-дузаны "Бүгү чүүлду Тиелелге дээш!" деп төлевилелдин аайы-биле тускай портал дамчыштыр чыып турган.

"Бис, эмчилер, дайынчы байдалдарга эм-таң аймааның база балыг-бышкын шарыыр материалдарның кайы хире чугула херек болуп турарын эки билип турар бис. Ынчангаш Республиканың 1 дугаар база 2 дугаар эмнелгелеринден эш-өөрүм-биле кады бирги дуза чедиреринге херек эм-таң аймаан чыып алган бис. Чаңгыс-даа кижиниң амы-тыны канчаар-даа аажок үнелиг болур болгай, бо бүгү чыып алганымыс эм-таң аймаа, ачы-дуза дайынчыларымыстың амы-тынын алырынга дуза болур" – деп, Республиканың 2 дугаар эмнелгезиниң улуг эмчизи Шолбан Күжүгет дыңнаткан.

"Бүгү чүүлду Тиелелге дээш!" деп төлевилелди Улусчу фронтунуң идепкейлиг кежигүннери дайынчы корреспондентилер, блогерлер болгаш өске-даа ат-сураглыг кижилерниң ажыл-чорудулгазын чурумчудар болгаш калбартыр база ДУР биле ЛУР чурттакчыларын деткиир ачы-дуза чыыр сорулга-биле чогааткан.

"Мында балыгланган товарларга ажыглаар шупту чүүлдер бар: бактерияларга удур ажыглаар эм-таң, күштүг антибиотиктер, гормоналдыг, хан доктаадыр эмнер, антисептиктер, бинт аймаа дээш оон-даа өске. Балыглангышкыннар хир-чам болгаш инфекцияланган болур дээрзин эки билип турар бис" – деп, Республиканың 1 дугаар эмнелгезиниң рентген-эндоваскулярлыг кезер эмчизи Сылдыс Ондар чугаалаан.

Кылан-оол Конгар 4 ай ишти ЛУР биле ДУР-га эки турачы эмнелге ажылдакчызы болуп ажылдаан. Ооң ажылчы кол чепсээ – эмчи рюкзагы турган. Тулчушкун шөлүнге бир дугаар эмчи дузасын ол чедирип турган. Кылан-оолдуң даг камгалакчызы мергежили улуг дузаны чедирген, ынчангаш Кылан-оол эмнелге ажылдакчызы апарганы ол.

"Шак мындыг чугула болушкунга киржип турарымга өөрүп тур мен. Бо, шынап-ла, дыка херек эм-таң аймаа-дыр. Тулчушкун шөлүнге дайынчыларга, госпитальдарга дыка ажыктыг. Республика эмнелгелериниң удуртукчуларынга ачы-дуза чедиргени дээш өөрүп четтирдим. Бодум база шыдаар шаам-биле эм-таң аймаан эккелдим" – деп, ол медеглээн.

Келир неделяда ачы-дуза чүүгүн чедер черинче чорудуптар ужурлуг, улаштыр ДУР биле ЛУР девискээринде эмнелге черлеринче оларны хувааптар.

/ Ч. КАШПЫК-ООЛ.

Найысылалдың чаа генералдыг планын хүлээп алган

Кызыл хоорайның чаа Генералдыг планын ажилдап кылыр тендерни 2 чыл бурунгаар чарлаан турган. Ук мөөрейни Нижний Новгород хоорайдан "Чем биле Хоорай" эртем-шинчилел институту КХН удуп алган. Ынчангаш 2020 чылдың ноябрь 10-да 4 сая 706 муң рубль түңге керээ чардынган.

Эрткен неделяда Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының ээлчеглиг сессиязынга Тываның найысылалы Кызыл хоорайның чаарт-тыг генералдыг планын бадылаан. Кызыл хоорайның Баштыңының чогуур документ-саавырга ат салганының соонда, найысылалдың чагыргазының интернет четкизинде mkyzyl.ru албан езу сайтызынга чаа Генералдыг планын салып каар ужурлуг дээрзин Кызыл хоорайның чагыргазының архитектура, хоорай тудуу болгаш чер хамаарылгаларының департаментизиниң оралакчы даргазы, кол архитекторнуң хүлээлгезин күүседип турар Владимир Канков дыңнаткан. Ооң чугаалааны-биле, эрги Генералдыг планга деңнээрге, Кызыл хоорайның девискээри мурнунда Би-Хем кожуунга хамааржыр турган Вавилин этпээниң хоорай девискээрлери апарганы-биле холбаштыр хөлчөк делгемчий берген болуп турар. Ооң-биле кады мурнунда көдээ ажы-агый черлери кылдыр санаттынып турганындан чүгле сад-огород эштежилгелери туруп болур турган девискээрлерниң категориязын бот-тускайлаң чурттаар оран-сава тудар девискээр-

лер кылдыр өскерткен болуп турары онзагай. Ук өскерилгелерниң аайы-биле чаа микрорайоннарга социал амыдырал-хандырылга объектилерин албан тудары негеттинип келир – школалар, урулгар садтары дээш оон-даа өске.

Бо хүнге чедир туттуна берген бажыңнарның ээлеринге база келир үедеги бот-тускайлаң оран-сава тудар дээн кижилерге боттарының бажың-балгадынга документилер кылдыртыры чиигей бээр ужурлуг.

Кызыл хоорайның чагыргазының медээлери-биле, Вавилин этпээниң чурттакчыларының саны уда-вас 30 муң ажа бээр. Оларга чаа Генералдыг план езугаар 4 школа тудары көрдүнгөн.

11 чыл бурунгаар кыл-дынган турган Генералдыг план-биле деңнээрге, чаа планда Кызыл хоорайның иштинде база өскерилгелер бар. Чижээ, хамаатыларны эргижирээн оран-савалардан көжүрер федералдыг программаның ачызында хоорайда "Шанхай" деп адат-тынып турган улуг девискээр хосталы берген, ол черге "Мөңгүн" деп адаттыгана чаа чараш микрорайон туттунары

Кызыл хоорай-ның чагыргазының медээлери-биле, Вавилин этпээниң чурттакчыларының саны удавас 30 муң ажа бээр. Оларга чаа Генералдыг план езугаар 4 школа тудары көрдүнгөн.

планнаттыгана. Аңаа социал тудуглар, хөй каът чаа шагның бажыңнары турар.

Ниитизи-биле алгаш көөрге, "Чем биле Хоорай" эртем-шинчилел институту КХН-ниң ажилдап кылганы найысылал Кызыл хоорайның чаа Генералдыг планы хоорай тударының чаа шагның негелделеринге дүгжүп турар боорда, хөй каът бажыңнар биле тускайлаң чурттаар оран-савалар тудары база көрдүнгөн. Ынчалза-даа кол кичээнгейни чугула херек социал инфраструктуралыг комплекстиг тудуглар кылырынче угландырганы чөптүг.

/ М. КЫРГЫС.

Чаа техника немешкен

«Экология» национал төлевилелдин «Арга-арыглар камгалалы» федералдыг төлевилел күүселдези-биле республикада чаа тускайжыттыгана техника келген.

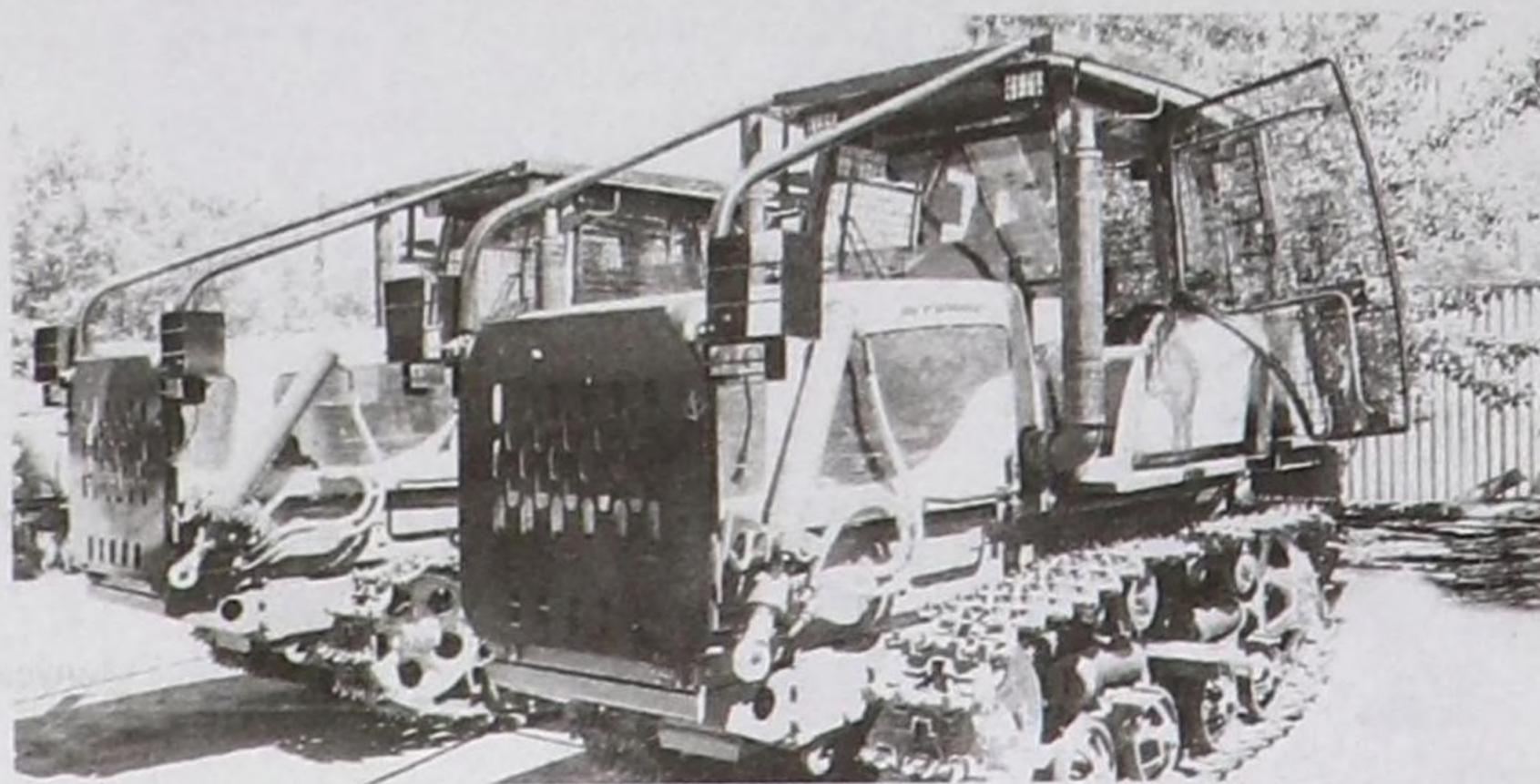
ТР-ниң Арга-арыг ажыл-агыйы болгаш бойдус ажылгалының яамызы арга-арыг ажыл-агыйынга ажыглаар күчүлүг (тарылга, чер аңдарар болгаш чемишчидер...) техника – "Агромаш 90 ТГ 2047" деп маркалыг, илчирбелиг дугуйлуг ийи

тракторну немей садып алган.

Чаа илчирбелиг дугуйлуг тракторлар агроулетпүр ажылдарының шупту хевирлеринге көрдүнгөн. Ук техникага кожуг херекселдерин кожуп, аңгы-аңгы ажылдарны кылып болур. Тракторнуң улуг эвес хемчээли болгаш улуг күчүлүг ооң бүрүдүкчүлүгүн улгаттырып турар.

2022 чылда «Экология» национал төлевилелдин «Арга-арыглар камгалалы» федералдыг төлевилел-биле күрүне эрге-чагырга органнарының албан черлерин чепсеглеп, арга-арыг ажыл-агыйынга ажыглаар он ажыг санныг техниканы сатканын сагындыраал.

/ Бистиң корр.

Буян Донгак: “Шуугаар бетинде боданыр”

Тываны дамчыштыр Россиядан кожа-хелбээ Моол биле Кыдатче кирген демир-орук тудуунуң дугайында Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгының кириген саналын тыва ниитилелде идепкейлиг сайгаржып турарын эскерип болур. Аңаа удур-даа турушту ээлеп турар улус бар, ынчалза-даа колдуу чон ук төлевилелди деткип турар.

Кандыг-даа барымдаа чок черге удур туруш ээлеп турар улуска бодаарга, эртем-билии, амыдыралчы дуржулгазының аайы-биле билдиги тайылбыр берип, боттарының туружун илередип турар улустуң бирээзи – Тываның гуманитарлыг болгаш тускай социал-экономика шинчилелдер чорудар институтунуң директорунуң оралакчызы, экономика эртем-нериниң кандидады Буян Донгак:

– Экономика коридор деп чүл ол? Ол дээрге, бир дугаар ээлчегде, демир-оруктур. Ооң соонда агаар аргыжылгазы чоруп олурар, адак сөөлүндө, автомобиль оруктары. Бистиң республикавыста автомобиль оруктары биле агаар аргыжылгазы чогуу ажырбас байдалда болза, демир-орук бо чаа үеде чугула херек апарган айтырыг.

Бистиң улуг делгем чурту-

вусту кежир Ыраккы Чөөн чүкке четкен Транссибирь магистралында бүгү чурттуң хереглели чүдүртүнген болгай. Ынчангаш дыка хөй регионнар боттарының бараан-сараанын үндүр-киир сөөртүрү нарын болуп турар. Бистиң республикавысты дамчыштыр эрте бээр демир-орук хөй санныг регионнарга ылаңгыя Сибирь регионнарынга бараан сөөртүр айтырыын чогуу чалыг шийтирлеп алыр арганы бээр дээрзинге чигзиниг чок. Ооң-биле кады бо үеде регионнар аразында боттарының девискээрин дамчыштыр шак ындыг экономика коридорну чоруттуруп алыры-биле улуг демисел чоруп турарын айтып каайн. Чүге дизе регион бүрүзүнге экономика хөгжүлдөзүн шапкынчыдар арга негетинип турар.

Бистиң Тыва-Азия дигитиң дал ортузунда турары улуг аас-кежик, ынчангаш бисте делегей чергелиг логистика хабы азы улуг чүк шимчээшкени солчур девискээр апаар арга бар. Ол дээрге мурнундагы төлевилелде дег, чаңгыс черге четкеш, төнүп каар орук эвес, а Россиядан

даштыкы күрүнелер Моол биле Кыдатче өттүр чоруп каар транспорт коридору болур. Ооң-биле чергелештир пассажирлер сөөртүр айтырыгны база өөренип көрүп турар. Кызылдан Кыдаттың Бээжинче-даа, чуртувустуң найысылалы Москва хоорайже-даа азы өске кайы-бир регионнарже Кызылдан дорт чоруй баар арга биске тургустунуп келир ужурлуг.

Логистика азы чүк сөөртүр ажыл-биле каттай Тывага шыгжамыр системазын сайзырадып, складтарга бараан шыгжаар ажылды организастааш, немей орулга кирип алыр арга база тургустунар.

Демир-орук тудуунга хамаарыштыр чугаа аразында, чон ортузунда казымал байлакты

доозазын үндүр сөөртүп апаар деп айылызынып турар улус бар. Айтырыгны чедир билбейн турарындан ук бодалдар негтереп турары ол. Ук демир-орук бир дугаар ээлчегде Красноярск крайдан чүк сөөртүрүңгө угланган. Аңаа даштыкыже хөй бараан үндүр сөөртүп турар Томск областы база катчы бээри чугаажок. Кузбасстың хөмүр-дажы база бар. Биске бо демир-орук амыдырал оруу апаар.

Чурттакчы чонга ажылга хаара туттунарынга база хөй-ле арга-хоргалар тургустунар ужурлуг. Чүгүле демир-орук талазы-биле эвес, өске-даа хөй мергезилдер негеттине бээр.

Оон аңгыда, Урумчиден Красноярскка чедир Тыва дамчыштыр пассажир сөөртүр дүрген демир-орук тудар бодалдар база бар болгай. Ук демир-орук тудуу-биле чергелештир, интернет дамчыдар дүрген оптиктиг шугумнар база шөйүптери билдингир.

Боттарывыс талавыстан көдээ ажыл-агый барааннарындан брендилер кылып, садыг-саарылганы эки өртөккө чоп чорудуп болбас деп бис? Туризм дугайында чугаалаандаа херээ чок.

Чогуу демир-орук тудуунуң дугайында эге баштай Красноярск шинчээчилери 1860 чылда-ла төлевилелди дөзөвилеп турганын чугаалап турар. 1902 чылда Урянхай крайдан Минусинскиге чедир демир-орук тудуунуң төлевилелин бадыткаан турган.

Ынчангаш шуугаар бетинде боданыр, демир-орук тудуу тыва чонга, Тыва-Азия бурунгаар хөгжүүрүңгө дуза кадар ужурлуг.

/ Бистиң корр.

ДООЗУКЧУ-2022

2000 ажыг уруг школазын

дооскан

Бо чылын Тываның школаларында 2113 доозукчу 11 классты дооскан. Оларның аразындан 44 доозукчу алдын медальдарга төлөптиг болган, оларның 20-зи найысылалдың аңгы-аңгы школаларының доозукчулары.

/ Альберт Дапылдай.

Чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын 100 баллга дужааган 5 доозукчу хүндүлел бижикирге төлөптиг болганнар.

Доозукчулар кежээлери эртип турар хүнде хөй-ниитиниң чурумун болгаш айыыл чок чорукту хандыра-ры-биле, ТР-ниң Өөредилге яамызы Тываның Иштики херектер яамызының ажилдакчылары-биле кады дежурныйлашкынны күштелдирген. Республиканың шупту сумуларында кежээки рейд хемчеглерин чоруткан, бойдусче үнүүшкүннер кылырын болгаш садыгларга арага аймаан садарын хораан.

Ниитизи-биле доозукчулар кежээлеринге 6 муң ажыг кижиги киришкен. Ол дээрге доозукчулар, оларның ада-ие-лери болгаш башкылары.

Хоорайжыткан Каа-Хем суурда 1 дугаар школаның директору Илья Павлов доозукчулар кежээзи чараш болгаш байырлыг байдалга эрткен деп чугаалаан: «Ийи чыл кызыгаарлашкын соонда массалыг хемчеглер эрттиргенге, харысалга дыка улуг болду. Ындыг болбуже доозукчулар кежээзи бедик деңгелге, корум-чурумнуң эртти. Бо чылын бистиң школавысты 54 уруг доосту. Олар шупту шылгалдаларны эки дужааанын демдеглээр апаар. Уругларның мурнунда амыдыралының кол чадалары эгелзэн. Ынчангаш оларга шуптузунга дээди өөредилге черлеринче болгаш техникумнарже дужаап кирип алырын күзээр-дир мен».

«Амгы үениң аныяктары улуг кижилерден ылгалдыг, угаан-медерели сайзыраңгай апарган. Ажы-төл улгаткан тудум, ада-иезиниң хайгааралыг хереглели эвээжей бээр» – деп, Кызылдың 16 дугаар лицейиниң директору Альберт Дапылдай доозукчуларын үдеп тура чугаалаан.

/ Бистиң корр.

\ КЫСКА МЕДЭЭ \

Тарылга кампаниязы доозулган

Республиканың көдээ ажыл-агыйларында тарылга кампаниязы доозулган. Бо чылын 50,3 муң гектар шөлгө тараа культуралары болгаш мал чемин тараан, планның 90 хуузу күүсеттинген. Тываның Чазаанга ТР-ниң Көдээ ажыл-агый яамызы тарылга ажылдарының түңнелдерин илеткээн.

Тараа культураларын 18,2 муң гектар шөлгө тараан, ооң иштинде 7,7 муң – кызыл-тас, 6 муң – сула, 2,8 муң – кырылыг-кара, 1,6 муң – арбай. Мал чеми 29,1 муң га шөлдү ээлеп турар. Картофель болгаш ногаа аймаан 2,6 муң болгаш 0,4 муң гектар шөлдерде тараан.

Таңды кожуунда үрезин курлавыры 8 хуу эвээжээн. Эрзин кожуунуң көдээ ажыл-агыйлары мал чеминиң

тарылгазының планын күүсетпээн.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг даалгаларын күүседип шыдаваан ажыл-агыйларның бюджеттен акшаландырган акша-хөреңгизин ажык-дузалыг ажылгап турарынга хыналдаларны чорударын ТР-ниң Көдээ ажыл-агый болгаш аш-чем яамызынга дааскан.

/ Бистиң корр.

Тываның төөгүзүңге балбас исти арттырган улуг спортчу болуушкун – улуг эр мөгелер аразыңга хостуг хүрешке Россияның ХХХ дугаар чемпионаты болуп эрткени бо. Чемпионатка белеткел канчаар-даа аажок кыска үеде эрткен-даа болза, мөгелер-даа, чалаткан аалчылар-даа, маргылдааларның организастаттыганын эки кылдыр үнелээн.

ТЫВАГА СПОРТТУ ХӨГЖҮДЕРИ-БИЛЕ

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг эге баштай маргылдааны 2023 чылда Тывага эрттирер деп планнап турганын чугаалаан:

“2023 чылда Красноярск хоорайга делегей чемпионаты болуп эртер ужурул турган. Бис-биле шак-үези демей болурга, 2023 чылда Россияның чемпионатын биске эрттирер кылдыр саналдаар бодап турган бис – спортчуларның белеткениринге таарымчалыг болур кылдыр. Ынчалза-даа бо чылын эрттирер деп удур санал келирге, сүмележи, чугаалашкаш, чөпшээржикиенивис ол. Шак бо хире деңнелдин улуг маргылдаазын биске эрттиргени Тывага хостуг хүрешке сонугалды улам улгаттырыптар, чаш ажы-төлүвүс хөйү-биле спортче хандыкшып эгелээ-

ХОСТУГ ХҮРЕШ АМ-ДАА САЙЗЫРААР

Чемпионаттың соо-биле

ринге салдарын чедиринге бүзүрүп турар мен” – деп, В. Ховалыг медеглээн.

Россияның спортчу хүреш федерациязының президенти-зи Михаил Мамияшвили Чем-

пионат эрттиреринге Тываны шилип алганы таварылга эвес дээрзин чугаалаан:

“Тыва чоннуң ук-төөгүдөн бээр хүрешке онза сонугалдыын, хүндүткелдиин билир мен. Мөгелерге база хамаарылгазы бир тускай. Ынчангаш Тывага чемпионат эрттиреринге хензиг-даа чигзиниг турбаан. Ооң-биле кады Тываның Баштыңы Владислав Товарищайовиче республикага хостуг хүрешти сайзырадырынга деткимче көргүзерин аазаан мен, ук аазаашкыным-да материал-техниктиг деткимче, мөгелерни белеткээри, тренер башкыларны өөредери дээш хөй янзы айтырыглар кирип турар, ынчангаш дарый Москвага баргаш, бо талазы-биле ажылды чорудар мен”.

Маргылдаалар үезинде Тывага спортту хөгжүдеринге улуг ужуру-дузаны чедирип болур ажылдар чоруттунган: Россияның спортчу хүреш федерациязы-биле Тываның аразыңга кады-ажылдажылга дугайында Дугуржулга чардынган. Ук Дугуржулга аайы-биле республикага хостуг хүреш сайзырадырынга улуг деткимче кээр. Оон аңгыда, Тыва биле Саха (Якут) Республиканың

аразыңга аныяк болгаш бичии спортчуларны белеткээринге деткимче көргүзер талазы-биле документ-саавырга аттарны салган. Спортчуларның деңнелин бедидери-биле кады белеткээри, эш-хуу ужуражылга маргылдаалар эрттирери, Тывадан абитуриентилерни хүлээп алыры дээш өске-даа хемчеглер көрдүнгөн. Чемпионаттың база бир улуг болуушкуну – Тыва, Хакасия болгаш Красноярск крайның аразыңга күш-культура, спортту кады-деңге сайзырадыр талазы-биле дугуржулга чардынган.

/ Элбек Базаров.

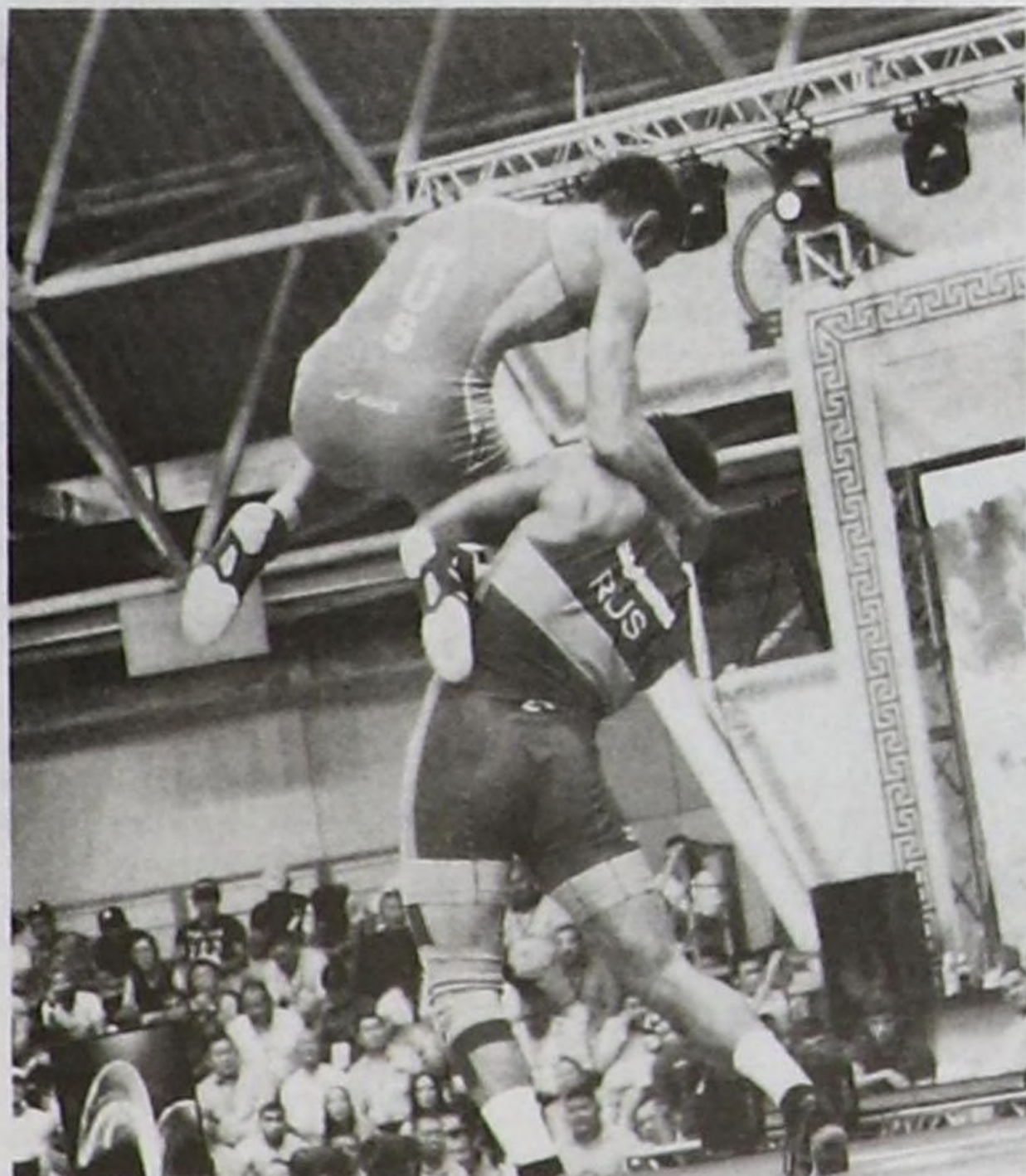
хүрежи кээр чораан мен. Ынчан ажык дээр адаанга стадионга болуп эртип турган чүве. Ам бо 25 чыл эрткенде найысылал хоорайыңарның хөлчөк сайзырап, эки талаже өскерилгенин магадап тур мен. Амгы Чемпионат кайгамчык спорт өргээзинде болуп эртип турар. Организакчыларның талазындан белеткел бедик деңнелге чоруттунганы илдең. Чедер-четпестер черле туруп кээр, олар база Тывага спортту бурунгаар сайзырадырынга идиг бээр болгай. Тыва чоннуң хүндүткелдиин, звилен-ээл-дээн база кижии дораан эскерип каар-дыр. Аарыкчылар,

ТЫВА ЧОНГА ЧЕТТИРДИВИС

Чаңчыл аайы-биле “Сүбедей” спорт өргээзинде көрүкчүлөр арбын болган. Оларның аразында өске регионнардан келген аалчылар эңмежок. Ниитизи-биле Чемпионатты организастап эрттирген деңнелин олар бедик деп үнелээр болдулар.

Элбек Базаров, маргылдааның шииткекчилериниң бирээзи:

– Бодум Забайкальден 1997 чылда маңаа болуп эрткен Чемпионатка

Буян Бурбучук:

– Спорттуң кандыг-даа хевирин хөгжүдерде, чүгүле регион иштинге чорудуп турар болза, чедимче чок болур. Спортчуларга өске регионнарның, өске омак-сөөк эштериниң арга-дуржулгазын өөренип көрүп алыры чугула. Ынчангаш Чемпионат үезинде Тыва биле өске регионнар аразыңга кады-ажылдажылга дугайында чардынган дугуржулгалар бистиң спортчулары-выска, ниитизи-биле Тывага спортту сайзырадырынга улуг идигни бээр ужурул.

Кежик Ондар, спорт адырының эмчизи:

– Чурт чергелиг улуг маргылдаага ажылдаары дыка девиденчиг, сүрээденчиг чүве-дир, харыысалга улуг. Спортчуларның хүреш үезинде алган балыг-бышкынынга ажыглаар чаа үениң тускай эм-таңын ажыглап турар бис. Чижээ, соодур чаштырып, аарышкылыын эвээже-диптер эмивис бар, мөге хүрежи төнгүжеге чедир ооң салдары-биле туттунуптар. Тренерлер эңдере чаштырывыт, харамнанма суг деп баар, херек кырында көвүдедирге, дуза боордан, өрттендир чиптип болур, айыылдыг.

/ Валерий Иванов, Бурятиядан аалчы.

көрүкчүлөр хей-аъттыг боорда, дыка чурумнуг, кайы-хамаан-чок аажылаар таварылгалар болбааны өөрүнчүг-дүр.

Бурят Республиканың тренери **Валерий Иванов:**

– 22 кижиге келген бис, 4 тренер. Чедишкунеривис шоолуг эвес, чүгө 113 кг деңзиги мөгевис Балдан Цыжипов 125 кг чедир мөгелер аразында 3 дугаар черни алды. Ынчалза-даа мөгелеривиске-даа, биске, тренерлерге-даа бо келгени-вис хилис барбас – улаштыр хөгжүп-сайзыраары-биле ажилдаар бис. Бодум 1997 чылда Тывага болган Чемпионатка база кээп чораан мен. Ынчан стадионга кончуг изиг хуннерде маргылдаалар эртип турган чүве. Ам бо келгеш, акы-дуңма Тываның сайзырай бергенинге сеткилимден өөрүп тур мен – мындыг кайгамчык эки спорт өргээзинде эртип турар. Ам 76 харлыг кижиге мен, бодум база хүрежип чораан, тренер-даа болуп, хей-ле маргылдааларга киришкен мен, бо Тывада ышкаш кылдыр эки уткуп-хүлээп турар черлерни сагынмас-тыр мен. Бисти аш-карып-чемгерип, автобуска аай-дедир сөөртүп, канчаар-даа аажок улуг сагыш човааш-кынны салып турарыңа улуу-биле өөрүп четтирип тур бис. Езулуг күзенчиг аалчылар кылдыр боттарывысты бодап тур бис. Акы-дуңма тыва чонга, республиканың удуртукчуларыңа, маргылдааның организаторларыңа мөгейдивис.

Миширби, wrest.info деп интернет четкизинде делегей чергелиг хүреш форумунун модератору:

– Бис сайтывыста хүреш делегейинде болушкуннарны сайгара чугаалажып, медээлерни дамчыдып турар бис. Ынчангаш доктаамал маргылдааларга бо-ла кээр. Бо удаада Тывага акым-биле кады чедип келдим. Осетин омак-сөөктүг кижиге мен, Архангельскиде хей

чыл чурттап чоруур. Тывага чемпионат эртер дээрге албан-биле чедип келгеним бо. Тывада эштерим база бар Айдың Лопсан, Опан Саттың акызы, Опан боду. Олар бисти уткуп-хүлээп, сагыш човап турар. Улуг-Хемге база эжиндивис, хоорайны сонуургап көрдүвүс. Чемпионатты организастааны тергип-дир, чүгле харын залга хей чон чыгып келирге, арай изиг ышкам апаар, ол-даа ажырбас.

ТЫВА ДЫКА ЧАРАШ ОРАН-ДЫР!

Саха (Якут) Республикадан Тывага болуп эртер хостуг хүрешке улуг эр мөгелер аразында XXX дугаар юбилейлиг чемпионатты сонуургап келген аалчылар:

“Красноярск хоорайже самолеттап ужуп келгеш, оон Кызылче такси-биле халдып келдивис. Канчаар-даа аажок чараш бойдус-хүрээлелди магадап чорааш, узун орук эрткенин безин билбейн барды-выс. Тыва дыка чараш оран-дыр, а тыва чон боттарының хүндүлээчел ээлдек чаңы-биле бисти магадатты”.

Аалчылар Чемпионаттың бидик деңнелде эртип турарын чугулалап демдеглээн. Чүгле харын, спорт комплекзиниң хей кижиге чыгып кээрге, агаары ышкам апаары шала таарымча чок болганын айтырдылар.

“Хей аалчылар келген болгаш, тыва национал чемпи сонуургаар дээн күзеливис болдунмайн барганынга бичии хомудадывыс – ук чемпи кылып, садып турар кафелерниң шупту чагыглары дола берген болур. Ынчалза-даа Тываже орукту бо хире изеп алган улус, ам дараазында анаа туристер болуп чедип келиривис чугаажок”.

Бичии көрүкчүлөр **Демир Ооржак биле Степан Мельников**, 15 дугаар гимназияның доозукчулары:

– Дүүн чаа-ла школа доосканывыс байырлаан бис, а бо хүн албан-биле маргылдаа көөр дээш, халчыл келдивис. Бистиң мөгевис Начын Монгуш биле Артур Найфонов дээш аарыкчылап келдивис. Мындыг улуг маргылдааның Тывага эртип турары дыка эки-дир, бичии оолдар шак бо маргылдаа, улуг мөгелерни көргөн соонда, хостуг хүрешти улам сонуургап эгелээр деп бодап турар бис.

Намзырай, Чадамба, Найдан, Чамыян спорт школазының кижизиттирикчилери:

– Мөгелерге аар-саар дуза чедирери-биле волонтерлап тур бис. Боттарывыс хостуг хүрешке өөренип турар болгаш, бо хире улуг маргылдаага, ат-сураглыг мөгелер-биле кады чоруп турарывыска өөрүп тур бис. Бичии шылан-чыг-даа болза, дыка солун-дур.

Алдын Ооржак, олимпийжи курлавырлар училищезиниң сургуулу:

Бо хире улуг маргылдаада бир дугаар волонтерлап кир-жип тур мен. Баллар санаар ажылга дузалажып турдум. Дыка солун болгаш мээң бодумга ажыктыг болган деп санап тур мен.

МАРГЫЛДААДАН ЭСКЕРИГЛЕР

Бо удаада тыва мөгелерге төрөөн ханалары шоолуг-ла дуза чедирбээн-даа болза, тыва аарыкчыларның сеткилин өөртүпкөн байдалдар турган. Чижээ, 57кг чедир деңзиге хүрешкен мөгевис Амир Чамзын. 1/4 финалга Соңгу Осетия-Аланияның мөгези, Азамат Тускаевти 8:2 санга тиилеп алгаш, чартык финалге кире бергени аарыкчыларга улуг белек болган. Ынчалза-даа делегейниң 2 дакпыр чемпиону Заур Угеевке алзыпкан. Ынчангаш түңнел оюнга Россияның шыырак дээн 2 мөгези Начын Монгуш биле Заур Угеевтиң таварышканы ол. Хүлөр медаль дээш демиселге Амир дагестан мөгө Муса Мехтихановка хензиг-ле черден алзыпкан. А Начын Монгуштуң дың чаңгыс баллга тиилелгени ойнадып алганы тыва аарыкчыларга хомудан-чыг болзажок, ынак мөгезин демей-ле тиилекчизи кылдыр санап турарын улуг чоргаарал-биле чон чугаалап турган. Ынчалдыр Тыва бо удаада 1 мөңгүн медальды чаалап алганы ол.

Чемпионатка көрүкчүлери

/ Волонтерлар.

/ Оң талада бир дугаарында Миширби.

/ Саха (Якут) республикадан аарыкчылар.

тындырбайн баар хөлзенчиг, девиденчиг чараш хүрештер эвээш эвес болган. Чижээ, Ханты-Мансийск автономнуг округтуң мөгези Абдурахимов биле дагестан мөгө Р. Гамзатовтуң 3 дугаар чер дээш хүрежинге Гамзатов сөөлгү каш секунда арткан турда улай-улай арга кылгаш, хары угда 8 баллды ойнап апкаш, 13:15 сан-биле тиилелгени чедип алган таварылга чемпионаттың кайы хире солун эрткенин херчилеп турар. Күчүтөннер-биле демей улуг деңзиги мөгелер аразында бурят мөгө Балдан

Цыжиповтуң тыва (моол) хүреш аргаларын ажыглап турганын көрүкчүлөр эскерип, чугаалажып олурганнар.

Дагестан хүреш школазы делегейде тергип-дир турар адын дагын база бадыткаан – эң-не хей шаңналдыг черлерни дагестан мөгелер ээлээн. Баллар талазы-биле оларның соондан Соңгу Осетия-Алания чоруп олурар. 34 регионнуң командаларының аразындан Тыва 8 дугаар черни ээлээн. Хоомай эвес түңнел, ынчалза-даа ам-даа ажилдаары негеттинип турар.

ТУҢНЭЛДЕР

57 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Заур Угеев.
2. Начын Монгуш.
3. Муса Мехтиханов болгаш Рамиз Гамзатов.

61 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Абасгаджи Магомедов.
2. Ахмед Идрисов.
3. Чермен Тавитов болгаш Башир Магомедов.

65 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Ибрагим Ибрагимов.
2. Гаджимурад Омаров.
3. Айхаан Антонов болгаш Арипгаджияв Абдулаев.

70 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Исраил Касумов.
2. Анзор Закуев.
3. Виктор Рассадин болгаш Курбан Шираев.

74 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Разамбек Жамалов.
2. Чермен Валиев.
3. Давид Баев болгаш Магома Дибиргаджиев.

79 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Малик Шаваев.
2. Магомед Магомаев.
3. Радик Валиев болгаш Никита Сучков.

86 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Артур Найфонов.
2. Аманула Расулов.
3. Ада Багомедов болгаш Арсен-Али Мусалалиев.

92 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Магомед Курбанов.
2. Азамат Закуев.

3. Магомед Шарипов болгаш Владислав Валиев.

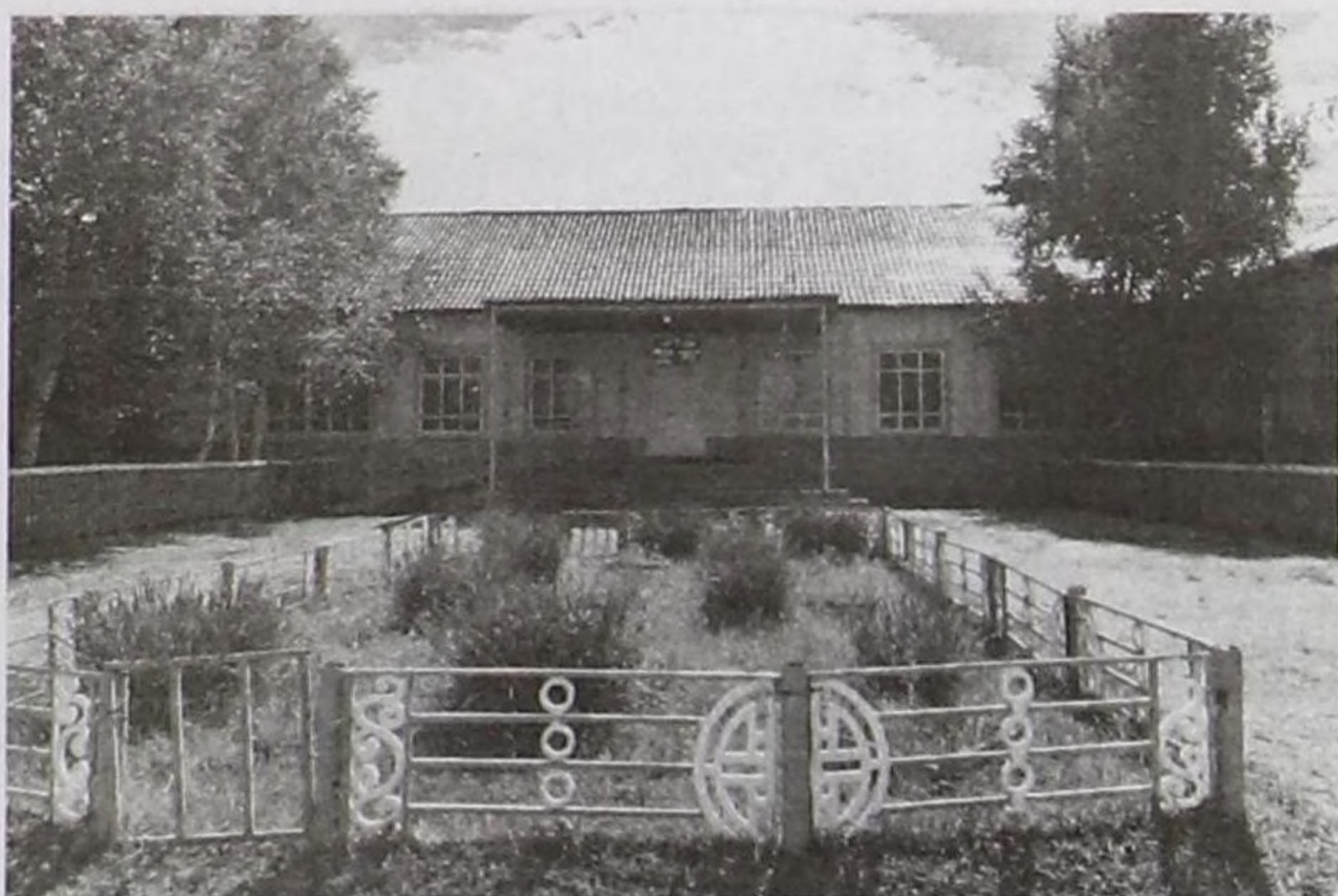
97 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Асланбек Сотиев.
2. Шамиль Мусаев.
3. Сергей Козырев болгаш Ахмед Тажудинов.

125 кг чедир деңзиги мөгелер аразында тиилекчилер:

1. Ален Хубулов.
2. Тамерлан Расуев.
3. Балдан Цыжипов болгаш Эрик Джоиев.

/ Арыннарны И. САНЧАТ белеткээн.

/ Балгазынның эрги школазы.

/ Тываның агроулетпүр техникуму.

Балгазынга чаа школа

Ийи чыл бурунгаар Балгазын ортумак школазының дээвирииниң малгаш-дою буступ бадып турган дугайында медээ ниитилелге дүвүрелди оттуруп турганын утпаан боор силер. Ооң соонда ол-ла 2020 чылдың чазын школаның оран-савазын эргижирээн, айыылдыг деп түңнээш, өөредилгени доктаатпазы-биле, Балгазында Тываның Агроулетпүр техникумунче көжүргөн. Оон бээр ийи чыл эрткен. Амгы үеде байдал кандыгыл, чаңгыс оран-савада техникум биле школаның өөредилгезиниң чорудуу кандыг чоруп турарыл, чаа школа кажан туттунарыл дээш, айтырылгалар-ла хей. Бо бүгүнү билип алыр сорулга-биле Танды кожунунуң эң улуг сууру – Балгазынга четтивис.

Шыны-биле чугаалаар болза, бустур четкен эрги школа көстүп кээр боор дээн бодалдыг чеде бердивис. Дашты-ишти бүдүн-бүрүн, серизин амгы үениң чаа тудуг материалы-биле чаарткан, пластик соңгаларлыг, девискээрин аштап-арыглап, ажаап-карактап турары көскү, арыг-силиг улуг школа туруп тур. Чүгле эжиктери дуглаглыг, ээн. 1957 чылда туттунган школаның даштыкы, иштики байдалы эки көстүр, ам-даа каш чылдар ажылдап болур деп көрдүвүс.

Балгазын ортумак школазының директорунуң кижизидилге талазы-биле ораакчызы Артыш Тюлюштуң

чугаазы-биле алырга, серизин үезинде эки септеп, чаартып турган болза, ыңдыг таварылга турбас турган. Дээвириинден малгажы буступ баткан таварылга соонда, школаны септээш, серизин чаарткаш, сентябрьда уругларны хүлээп, ажылдай бээринге бүзүрелдиг турганын башкы чугаалады. Ындыг турбуже, хыналда комиссиязы чөпшээрел бербейн барган. Школа ээн-даа болза, таңныылдыг, одап кыштаан. Кажан чаа школа туттунарга, ынчан бо школаны бузар дээрзин башкы дыңнатты.

ТӨРЭЭН ШКОЛАЗЫН ЭЭН КАГБААН

Школаның кирер эжииниң баарында тарып каан чечектерни эскерип кагдывыс. Башкылар-даа, өөреникчилер-даа төрөөн школазынга ынаа, ону ээн кагбайн, ажаап-карактап турары оон-на көскү. «Канчап төрөөн, эргим черин ээн каар боор» – деп, Артыш Чамбалович харыылады.

615

олуттут чаа школа
тудуу 2023 чылда
эглээр

Балгазынга 615 олуттут чаа школа тудуун план езугаар 2023 чылда эглээр, 2025 чылда ажылгалче кирир. Эрги школадан ырак эвесте ажык шөлде чаа школаның турар черин Артыш Чамбалович көргүстү. Школаның таваан салыр ажылдар удавас эглээр. Келир үеде ол девискээрге бажың-балгат немежи, чаа микрорайон турар дээрзин ол дыңнатты.

«Агроулетпүр техникумунуң баазазынче 2021 чылдың март айның төңчүзүндө көштүвүс. Школачыларның ниити саны – 534, ооң иштинде эге класстарда 270 уруг бар. Ийи дугаар өөредилге чылын техникумга доосканывыс бо. Школаның-даа, техникумунуң-даа өөредилге программасындан чыдып кагбазы-биле, кичээлдерни таарыштыр тургузуп алган бис. Бирги ээлчегде техникумунуң сургуулдары 45 минуталап, ийиги ээлчегде – школачылар 30 минуталап кичээлдеп турду. Эге класстар техникумунуң өөредилге корпусунга аңгы кичээлдээр. Өөредилгениң чорудуу кызырылган, дыкпыш черге өөренип турган дээрден башка, эки талалары база бар, чижээлээрге, доозукчу класстарга мергежил илиип алырынга профглананышкын ажылын чорудары эптиг, ол ышкаш техникумунуң эртем-практиктиг конференциялары дээш ажыктыг хемчеглерде школачылар киржип турар» – деп, директорнуң ораакчызы чугаалады.

Балгазында көдээ ажыл-агый специалистерин белеткеп

турар ортумак өөредилге черинге чеде бердивис. Тываның Агроулетпүр техникумунуң баазазы дыка улуг девискээрни эжелеп турар болду. Ында техникумунуң кол корпусу, спорт залы, кичээлдээр корпустар, улуг столовая, оолдар, уруглар чурттаар ийи аңгы ниити чуртталга бажыңнары бар.

Техникум эрткен чүс чылдың 50 – 60 чылдарында республикага туттунуп турган школалар, өөредилге албан черлери-биле бир деңге, чаңгыс үеде туттунган. 1954 чылда тургустунган Тываның Агроулетпүр техникумун 1958 чылда Ак-Довурак хоорайдан көжүрүп эккелгени база бир тывызык төөгү. Балгазынга черле турган оран-саваны эде кылгаш, аңаа сургуулдарны өөредип эгелей берген. Дараазында чылын ниити чуртталга бажыңнары, өөредилге корпустары дээш улай немежи эглээр. Оон бээр техникум чаңгыс-даа соксавайн ажылдап келген. 68 чыл дургузунда 19 муң хире көдээ ажыл-агый талазы-биле ортумак эртемниг кадрларны доостурган. 2013 чылдан тура директорлап келген Ольга Петровна Баркованы өөредилге адырында танывас-билбес кижичок боор. Онзагай төөгүлүг техникум ийи чыл болгаш 70 чыл юбилейин демдеглээр.

ЭПТИГ БАЙДАЛДЫ ТУРГУЗАР ДЭЭШ

Агроулетпүр техникумунуң өөредилге-бүдүрүлгө ажылының талазы-биле ораак-

чызы Эрес Мышкаар ажыл-чорудулгазын таныштырып тура, техникумда ниитизи-биле 461 сургуул бар, а бо чылын 105 кижичок дооскан дээрзин дыңнатты.

«Өөредилгеге кызыгаарлаашкыннар турза-даа, школачыларга эптиг байдалды тургузар дээш, шупту аргаларны ажылгап турар бис. Техникумда аңгы 120 олуттут улуг столовая бары эки, ылаңгыя эге класстарны халас изиг чем-биле чемгерери эптиг болган. Эге класстар техникумунуң бир корпусунга кичээлдеп турганнар, ам ында чайгы үеде «Малышок» лагерин тургускан. Ол-ла школачылар бирги ээлчегде дыштанып турарлар» – деп, Эрес Иванович чугаалады.

Агроулетпүр техникумунуң оран-савазы бо хүнде байдалы чүгээр-даа болза, Балгазын школазындан улуг дыка дээр-девес, база-ла эрткен чүс чылда туттунган эрги тудуг. Ынчангаш техникумну амгы үени-биле чаартыры, баазазын улгаттырары – оларның келир үеде сорулгазы.

Кандыг-даа суурнуң хөгжүлдеси, келир үези школадан эглээр болгай. Чурттакчы чоннуң саны чылдан чылче эвээжеп, демография айтыры берге байдалга кээр айыыл бар. Сөөлгү ийи чылда школаның өөреникчилериниң саны 100 ажыг кижичок, барык 4 класс, кызырылган дээрзин башкылар дүвүрел-биле чугаалады. Чаа школа туттунарынга чедир ам-даа 2 чыл бар. Балгазынның үш муң ажыг чурттакчы чону чаа улуг школыны четтикпейн манап турар.

/ Алдынай АРАКЧАА.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Школага “Россия – мээң төөгүм” курузун кирир

Ниити билиг өөредилге албан черлериниң ортумак класстарынга “Россия – мээң төөгүм” деп курсту кирир. Ол дугайында чырыдышкын сайыды Сергей Кравцов “Шын күчүлүг” деп элээди уругларның хей-ниити каттыжыышкынының активи-биле ужуражылгага чугаалаан.

Сергей Кравцов ужуражылга үезинде чүгле немелде шактар дугайында чугаа

чоруп турарының дугайында эвес, а чүнүң-даа мурнунда төөгүнү өөренириниң кезээн эде тургузарының дугайында, ылаңгыя “Делегейде Россия” кезээн дээрзин демдеглээн. Курс колледжтер болгаш техникумнарның студентилеринге база санаттыг.

«Бистиң төөгүвүстүң аңгы-аңгы болушкуннарының дугайында бүдүнү-биле таныштырар курс болур дээрзинге бүзүрелдиг мен. “Төөгүлүг чырыдышкын” деп адаанывыс

хей угланыышкынныг ажыл 1 класстан эгелеп класстан дашкаар ажыл-чорудулганы хаара тудар. Чогуур методиктиг сүмелер белеткеттинген. Бис оларны төөгү башкылары-биле база эге класстар башкылары-биле чугаалажып сүмелешкен бис. Регионнар оларны сентябрь 1-ден эгелеп ажылгап болур» – деп, чырыдышкын сайыды Сергей Кравцов чугаалаан.

/ ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызы.

Хууда чоннуң малы өзүп турар

Чаа-Хөл суур кожуунда эң-не хөй чурттакчылыг суму болуп турар. Амгы үеде суурнуң чурттакчы чонунуң саны 5 муң кижиге чокчулап турар. Хууда дузалал ажил-агыйлыг 400 ажыг өреге бар. Хаван-дагаа, азырал куш болгаш мыйыстыг бода малды чон азырап турар.

Чаа-Хөл кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелиниң даргазы **Кежик Салчак**:

— Сөөлгү үеде социал угланышкынның программаларның ачызы-биле мал малдаксаар аныяк өг-бүлелер көвүдөп турарын эскерип турар бис. Бистиң кожуун 2017 чылдан тура тараа шөлдөрин көскүзү-биле калбартып эгелээн. Тыва Чазактың база Көдээ ажил-агый яамызының деткимчези-биле тарылга шөлдөрин улгаттырар аргалыг болдувус. Ооң түңнелинде мал чеминге

бергедээшкinner эвээжээн, шуут чок деп болур. Өске чылдарда мал азырап турар улус мал чемин Кызылдан сөөртүп ап турган. Ам кожуун бодунуң шөлдөрин шын ажиллап, тараа-быдааны шыдаар шаа-биле тарып эгелээрге, кожуунувустуң чонунга садар өртээ-даа чиигээн, мал чеминиң шынары-даа экижээн. Ынчангаш чылдан-чылче мал азыраксаар, хаван-дагаа тудуксаар улустуң саны көскүзү-биле көвүдөп турар. Бир-ийи хаван-дагаа азырап турарларның саны хөй, 40–50 чедир тудуп турар улзувус база бар. Чижээ, Светлана Куулар, Мерген Сарбакай болгаш өскелер-даа. Бистиң кожуунуң көдээ ажил-агыйында малдың чизезин алгаш көөрге, сөөлгү чылдарда хаваннарның саны 180 хире турган болза, ам көскүзү-биле өзүп турар. Бо хүннерде

300 ажыг хаваннар кожуунда бар. Азырал куш аймаа өске чылдарда 170 ажыг турган болза, бо хүннерде 400 чокчулап турар. Нийтизи-биле Чаа-Хөл суурда дөрт кадатта муң ажыг бода мал бар. Бо чайның эгези кааңнаашкынның, чаа чок эртип турар болгаш, одар-белчирге суур малы бергедөп турар. А хаванны кыжын азыраары нарын, өдээ доңа бээрге, ону соктаар, аштаар. Бодум көдээ ажил-агыйда ажилдап чоруур болганымда, бода малды, хаван-дагааны база азырап турар мен. Амгы үеде 20 хаванны тудуп турдум, чартыын садыпкаш, 10-ун арттырып алган мен. Черле ынчаш, кижиге бүрүзү хууда дузалал ажил-агыйлыг, огород-сад ажилын экижидер болза, өг-бүлөгө аш-чем талазы-биле дыка дөгүм дээрзин бодум чижээмден билер мен — деп, харыс-салгалыг дарга болурундан аңгыда, дөрт ажы-төлдүң ачазы Кежик Александрович чугаалады.

Олут орбас, чыдын чытпас

Чон аразында хол куруг олурбас, ажилгыр-кежээ, бир-ле чүүлү кылган-туткан чоруур улусту көөрге, шалыпкын, чиик адак халып чоруур боор. Шак ындыг кижилерниң бирээзи Мерген Маадыр-оолович Сарбакай. Ол Чаа-Хөл кожуунуң шүүгү черинде таңныылдавышаан, курьер болуп ажилдап турар. Ол 76 харлыг авазы-биле чурттап турар. Бажыңының хериминиң иштинде чаңгыс-даа хос чер чок: ногаа аймаандан эгелээш, кат-чимисти сыңар шаанче тарааш, хаван-дагааны база тудуп турар.

Ол хууда дузалал ажил-агыйының дугайында “Шын” солунуң айтырыгларына күзелдиги-биле харыялады:

— Аш-чем өртээ өзүп турар үеде, кижиге боду шимченмес болза, кым дуза кадар дээр силер. Хууда дузалал ажил-агыйын эгелээрде, бир дугаарында, дагаалардан эгелээн мен. Ооң соонда кастар, өдүрөктер, индюк дээш азырал куш аймаан шуптузун өстүрүп, чоорту хаваннарны тудуп эгеледим. Оларым ам 7-8-даа чыл чедип турар. Ландрас уксаалыг, эът-кир хаваннарны Кызылдан эр, кыс кылдыр садып алган мен. Баштайгы чылында чеди оолдуг болган, оон чоорту көвүдөп

эгелээн. Төрүп турар үезинде кадарбас болза, чаш оолдарын басып кааптар айылы бар. Ынчангаш дүне безин хынап көрүп турар болза эки. Ам ол хаваннармынның ажы-төлүн нийтизи-биле санаар болза, чүс-даа четкен боор. Садарын садып, үлээрин үлээш, ботка эвээш кезиин арттырып алырга, чедер. Чылда чаңгыс төрүүр. Ноябрь айда эдериштирип алырга, февраль, март айларда төрүптер.

— Азырал куш аймаан тудары нарын боор аа, эштиксээр, доктаамал сугга туруксаар эвес бе?

— Нарын чүү-даа чок. Доскаарга суг кезээде белен турар. Олар боттары ынаар кирип, булганып ап турар. Бо үеде кажаалап турарым дээрге, огородту таптай басып кааптары кончуг-дур. Күзүн, дүжүттү ажаап алган соонда, хостуг салыптар мен. Бо куштар база чаңгыс берген. Куш оолдарын аңгы кажаада тудуп турар мен. Оларны огородче салыптарга, дээлдиген, каарган теп апаар азы черлик диистер алгаш баары айыылдыг.

— Бо бүгү ажилды чаас-каан канчап кылып четтигип турар силер?

— Даң бажында 6.00 шактан тура 9.00 шакка чедир хаван-дагааны чемгерип четтигер

ужурлуг. Ажилдап каапкаш, кежээ база оларны чемгерер, суггарар. Кол чүве — чаңчыккан шагындан озалдадып болбас. Шупту ажил расписание эзугаар чоруп турар.

— Хаван-дагаанарны чемгереринче чарыгдалдар хөй үнер-дир бе?

— Аш-чеминге хамаарыштыр баш бурунгаар-ла артык-шылдыг кылдыр садып алыр мен. Ону садып алырда, база-ла бот-орулгадан чарыгдалды дуглаптар боор. Хаваннарга арбай хайындырып бээр, огородтуң чашпанын-даа каап бээр, сөөктү өртөткөш-даа, бээр чордум. Дагааларга тараа болгаш кыжын чуурга карты соктап бээр-дир мен. Кастарның-даа, индюктүң-даа, хаванның-даа чарыгдалы дөмей.

— Хууда дузалал ажил-агыйыңарның орулгалыг кезээ кандыгыл?

— Дагаалардан хүнүң-не 10 ажыг чуурганы алыр-дыр мен. Ооң оолдарын чамдык улус 700 рубльге садып турар, мен ооң чарты хире өртөккө хереглээн улуска бээр чордум. Менде колдуунда “тыва” дагаалар бар. Хаваннарым төрүптерге, оолдарын садып эгелээр мен. Колдуунда Шагаан-Арыгдан улус садып ап турар. Хаванны үштү азырааш, бирээзин эътке соп алыр. Азы

садыптар. Бир эвес хөй орулга алыр дээр болза, хөйү азыраар болза эки.

А кастың эдиги-даа чиир, үзүн улус дыка чагыыр-дыр. Ол ышкаш ооң чүү-биле сыртык, чоорган кылыр дээш улус алыр. Дагаага көөрдө, кас хүнүң-не чуурга бербес. Дөрт айдан тура төрүүр, оон чуургаларын басып эгелээр. Ооң бетинде бодунуң чүглерин чулдунуп алгаш, уязын кончуг таптыг, маңгак ак чүг-биле шыптар. Чуургазын кастар бир ай базар. Дагаалар аразында индюк база бар. Ол дагааның-даа, кастың-даа чуургазын база бээр, бир орупкан соонда, ай хире турбайн басыптар.

— Силер ышкаш бодунуң хууда дузаламчы ажил-агыйын эгелеп алыксаан улуска чүнү сүмелеп болур силер?

— Чүү-даа чүве боттан хамааржыр. Садыгдан садып чиириниң орнунга, боду тарып алырга чедер ышкажыл. Мени огородум болгаш бо азырап турар хаван-дагаам чылды өттүр аштатпас. Артыкшылдыын саткаш, тараа-быдаа-даа садып алыр-дыр мен. Ол ышкаш бо бичии садчыгажымда өзүп турар инек-караа, сливаны чыгаш, кыштап чиир варенье-

ни кылып алыр. Эрткен чылгы варенье-лерим ам-даа бар. А хаван-дагаамның өдээ база халас барбас. Ону огородум черин чөмүшчидеринче ажыглаар чордум. Эрткен чылдарда маңа үш шоодайны тарааш, 20 ажыг шоодай картошканы ажаап ап турдум. Ажил кижини каастаар боор. Шупту азырап турар мал-маганга, хаван-дагаага эки хамаарылгалыг болурга, ажил чогуңгур болур. Бо хаваннар кижиге ышкаш, ээзин ырактан көрүп кааш, дораан танып каар, оозу чаптанчыг...

/ К. МОНГУШ

Авторнуң тырттырган чуруктары.

Хаваннар

300

ажыг, куш аймаа

400

чедип турар

Эң-не
номчуттунар
үш кожуун

Республикада солун-сеткүүл чагыдылганың талазы-биле чартык чылды түңнээн. Эң-не номчуттунар кожууннар кылдыр Өвүр, Кызыл болгаш Таңды кожууннар илерээн.

Номчукчулар хөй кезинде тус черниң солун-сеткүүлдерин чагыдып ап турар, ол дээрже ниити чагыдылганың 59 хуузу-дур. «Шын» болгаш «Тувинская правда» ниитилел-политиктиг солуннар эң-не херегелдиг. Федералдыг үндүрүлгелер 41 хуузу тургузуп турар.

Чурттакчы чону эң-не хөй чагыдылга кылган кожуунга Өвүр, Ылаңгыя Дус-Хөл сумузуңуң чурттакчылары хамааржыр. Ында 1000 кижиниң аразындан 426-зы солун-сеткүүлге чагыдылгалыг. Ийги черде Кызыл кожуун – 1000 кижиниң 96-зы чагыдылгалыг. Таңды кожуун үшкү черде – 1000 кижиниң 67-зи солун, сеткүүлдү чагыдып алган. Ук кожуунуң Межегей сумузуңуң чурттакчы чону эң-не номчуттунар.

Солун-сеткүүлдерге чагыдылганың podpiska.rochta.ru сайт таварыштыр азы Россияның Почтазы мобилдиг капсырылга таварыштыр чагыдып ап болур. Чагыдылганы долдурарыңа каш-ла минута чедер.

Ол ышкаш почта салбырларыңа азы почтачыны таварыштыр бажыңа чагыдылганы кылдырып алыр арга бар. Хуу кижилер болгаш албан-организациялар чагыдылга кылдырып болур.

Бичии уругларга флюорография
кылып болур бе?

Бистиң республикавыста туберкулез аарыы-биле байдал нарын. Ынчангаш чурттакчы чон чыл санында эртер ужурлуг флюорография шинчилгезин көвей кезинде идепкейлиг эртип турар. Бичии уругларны Манту пробазы биле ийикпе азы туберкулез илередир «Диаскинтест» деп арганы ажыглап хынаар.

Флюорографияны каш харлыындан тура эртип болурул? Шак бо айтырыгны Республиканың туберкулезка удур демисел чорудар диспансериниң улуг эмчизиниң хүлээлгезин күүседип турар Олег Кара-Монгушка салдывыс.

– Олег Александрович, флюорография дугайында каксы чугаалап көрүңерем.

– Флюорография эрттирип турда, рентген херелдери кижиниң мага-бодун өттүр чырыдыпкаш, органнар аайы-биле янзы-бүрү хөлгелерни

арттырып каар болур. Ук хөлгеден эмчилер аарыг бар бе, чок бе деп чүүлдү тодарадыр. Өске рентген шинчилгелеринге бодаарга, флюорография эртерге, херелдиң күжү азы хоразы эвээш болур. Ынчангаш чылдың-на хөректи бо арга-биле хынап турарывыс ол.

– Дыка хөй ада-иелер флюорографияны бичии ажы-төлге каш хардан тура эрттирип болурул деп айтырыгны салып турар болгай.

– Эмнелге черлериниң ажил-чорудулганың базым бүрүзү тускай документ-саавырлар-биле чурумчуттунган болур. СанПин деп адап чаңчыкканывыс чугула документивис бар, ында айыттынганы езугаар Россияда флюорографияны чүглө 15 харлапкан соонда эрттирип болур. Тыва иштинде ук чурумну база Кадык камгалал яамызының 2019 чылда үндүргени 1312 пр/19 дугаарлыг дужаалы-биле

быжыглаан. Ынчангаш 15 хар четпээн назы-харлыг ажы-төлге флюорография эрттирип болбас. Ынчалза-даа пневмония дээн чергелиг аарыглар каразыттырган таварылгаларда ажы-төлдүң хөрээн рентгенге тырттырып болур. Кызыгаарлаашкын чүглө чылдың эртер флюорографияга хамааржып турар. 15 хардан тура чылда чаңгыс удаа шинчилгени эртер ужурлуг апаар.

– А каш ажы-төлдү туберкулез аараан бе деп канчаар хынап турар?

– 15 хар четпээн назы-харлыг ажы-төлдү туберкулез аараан бе дээрзин Манту реакциязы деп адаттынып турар туберкулин пробазы-биле азы «Диаскинтест» деп тускай эм-таң аймаа-биле хынаар болур. Мага-ботче кириген туберкулинге организм канчаар харыылап турарын Манту пробазының дузазы-биле илередир. Харыызы арай багай хире болза – туберкулин кириген чер ыжа берген болза, мага-ботта туберкулез бар бооп болурун көргүзүп турар. Ынчан бичии кижини фтизиатр эмчиниң хайгааралының адаанче кирир болгаш улаштыр шинчип, хынаар. Аңаа немей шинчилгелер база эрттирер: ханын, дүкпүзүн лабораторияга хынаар, хөрөк клетказының рентгенография шинчилгезин чорудар.

Мантуну 1 хардан 15 хар чедир назы-харлыг ажы-төлге чылдың кылыр. Чыл санында багай өскерлишкиннер чок болза, 14 азы 15 хар четкенде Манту кылырын соксадыптар. Улаштыр флюорография-биле хынап эгелээр. Ынчангаш 15 хар четпээн уруглардан флюорография негеп эгелээр таварылга болза, ада-ие дораан ук айтырыгны сайгаржыр болза эки.

– Флюорографияның хоразының дугайында чугаалап көрүңерем?

– Рентген аппараттың херелдери мага-ботка хоралыг дээрзин билер бис. Күжү улуг херелдер клеткаларның мутациялаарыңа чедир, хоралыг ыжыктар тывыл-

дырып болур. Ылаңгыя өзүп олурар каш организмге. Улуг улуска хамаарыштыр алыр болза, мындыг чүүлдү чугулап айтып каайн – амгы үениң чаа шагның рентген аппараттары чурагайлыг технологиялар-биле кылдынган, хоразы эрги дериг-херекселдерге деңнээрге, оранчок эвээжей берген. Кижини бир хонукта космостан, аъш-чем, долгандыр өске-даа херекселдерден, агаар-бойдус, хөрзүндө 2,4 мЗв хемчээлге дең херелдерни ап турар болза, флюорографиядан ап турар херелдерниң күжү 0,04 мЗв болуп турар. Ынчангаш флюорографияны чылда чаңгыс катап эртип алырының хоразы аргажок бичии, а ажык-дузазы улуг – үе-шаанда илереттинген аарыгны эмнээр чиик болур.

– Туберкулезтан канчаар камгаланып турар бис?

– Чаш төл төрүттүңүп келирге-ле, божуур-бажыңга ол дораан БЦЖ вакциназы-биле тарып каар болгай. Ол дээрже күжүн суларадып каан туберкулез микробактериязы бар вакцина-дыр. Ук вакцинадан аарыг тывылбас, а организм аарыгга удур демисежир арга-шинекти боду-ла тургузуп алыр болур. Ук аарыгга удур туржур күш 5–6 чыл хире туттунар. Ооң соонда тарылганы катаптаар. Чыл санында кадыкшыл байдалын Манту дузазы-биле хынаар.

Чүү чүвеже кичээңгей салза чогуурул?

– Бичии чаштың деңзизи эвээжеп эгелээр азы кил немевестей берген болза,

– деридери көвүдээр, ылаңгыя дүне, удуп чыдырда, – суларап, даамчырап, шоолуг шимченгир эвес апаар болза,

– доктаамал эди изиг турар (37,5°C) болза.

Туберкулез – кара сагыштыг аарыг, ынчангаш арыг-силиг чорукту сагып, эки, хоолулуг чемненип, кадыкшылыңарны чогуур үе-шаанда хынадып ап турарыңарны күзедим.

/ И. САНЧАТ чугаалашкан.

Чогаадыкчы лаборатория
ажылын эгелээн

Тыва үндезин культу-ра төвүнүң баазасында Россияның регионнарының Культура школазының шуулганының чогаадыкчы лабораториязы ажылын эгелээн (июнь 27-ден июль 1-ге чедир).

Неделя дургузунда коммерциялыг эвес хөй-ниити организациялары ийи аңгы темага өөредилгени эрттирер:

«Социокультурлуг үндезинни телевилээр» болгаш «Культурада коммерциялыг эвес секторнуң үндезини». Өөредилге таныштырылгалар, лекциялар, мастер-класстар, практикуннар болгаш тренингилер хевирлиг эртер.

Хемчегниң кол сорулгазы – креативтиг экономиканың хөгжүлдөзи болгаш төөгүлүг, культурлуг өнчүнү кадагалаары. Бо хемчегни Россияның

культура фондузунуң грантызының иштинде «Культура» национал телевилелдин «Чогаадыкчы кижилер» федералдыг телевилелиниң ачызында эрттирип турар.

«Бир дугаар хүнде культу-ра адырында коммерциялыг эвес секторда удуртулганың үндезини дугайында өөредилгени эрттирген. Аңаа РАНХиГС күрүнө албанының болгаш удуртулганың институтунуң профессору Оксана Коротееваның болгаш РФ-тиң Дээди школазының алдарлыг ажилдакчызы, философия эртемнериниң

доктору, профессор Ольга Астафьеваның илеткелдерин дыңнаар аргалыг болдувус. Коммерциялыг эвес организацияларга болгаш социал сайгарлыкчыларга ажыктыг болгаш чугула хемчег-дир. «Алдын скиф» культурлуг фондунуң командазы-биле кады бо хемчегде киржип тур мен» – деп, Тываның чурукчулар эвилелиниң удуртукчузу Чурук Шой социал четкиде бодунуң арнынга демдеглээн.

/ Бистиң корр.

Ус-шевер кады төрээннер сайыт-биле ужурашканнар

Тываның культура бол-гаш туризм сайыды Виктор Чигжит Барыын-Хемчик кожуунуң ховар салым-чаянныг ус-шевер Олег Хомушку-биле ужурашкан.

Тыва үндезин культура төвүнге эрткен ужуражылга үезинде республикада хомус кылып турар ус-шевер Олег Хомушкуну деткириниң аргаларын сүмележи, шиитпирлээр айтырыгларны чугаалашкан. Ус-шевер Барыын-Хемчик кожуунда чурттап-ажылдап чоруур. Ооң холундан шеверлеп

кылган хомустар, билзектер, сыргалар, тыва чавага, бижектер дээш оон-даа өске ажылдарын кижиги магадап ханмас.

Чоокта чаа болуп эрткен регион чергелиг "Мөңгүн кержек" фестивалына ус-шевер ювелирлиг кылыглар шаңналынга ийиги черни чаалап, жюри кежигүннерин кайгаткан.

Республикада хомус-биле ажылдап турар ус-шеверлерни деткип, өзүп олурар салгалдарны улаштыр хомусту кылып өөредиринге чогулмалыг байдалдар-

ны тургузары-биле чогуур ажылды чорударын культу-ра болгаш туризм сайыды дыңнаткан.

Тыва үндезин культура төвүнүң улусчу уран чүүл болгаш ус-шеверлер биле ажылдап турар килдизиниң ажылдакчызы Айлана Арыш-ооловна хомустуң келир үезин шиитпирлеп, Олег Кар-тыг-ооловичиге аңгы хууда мастерскаяны тургузар деп саналды кириген.

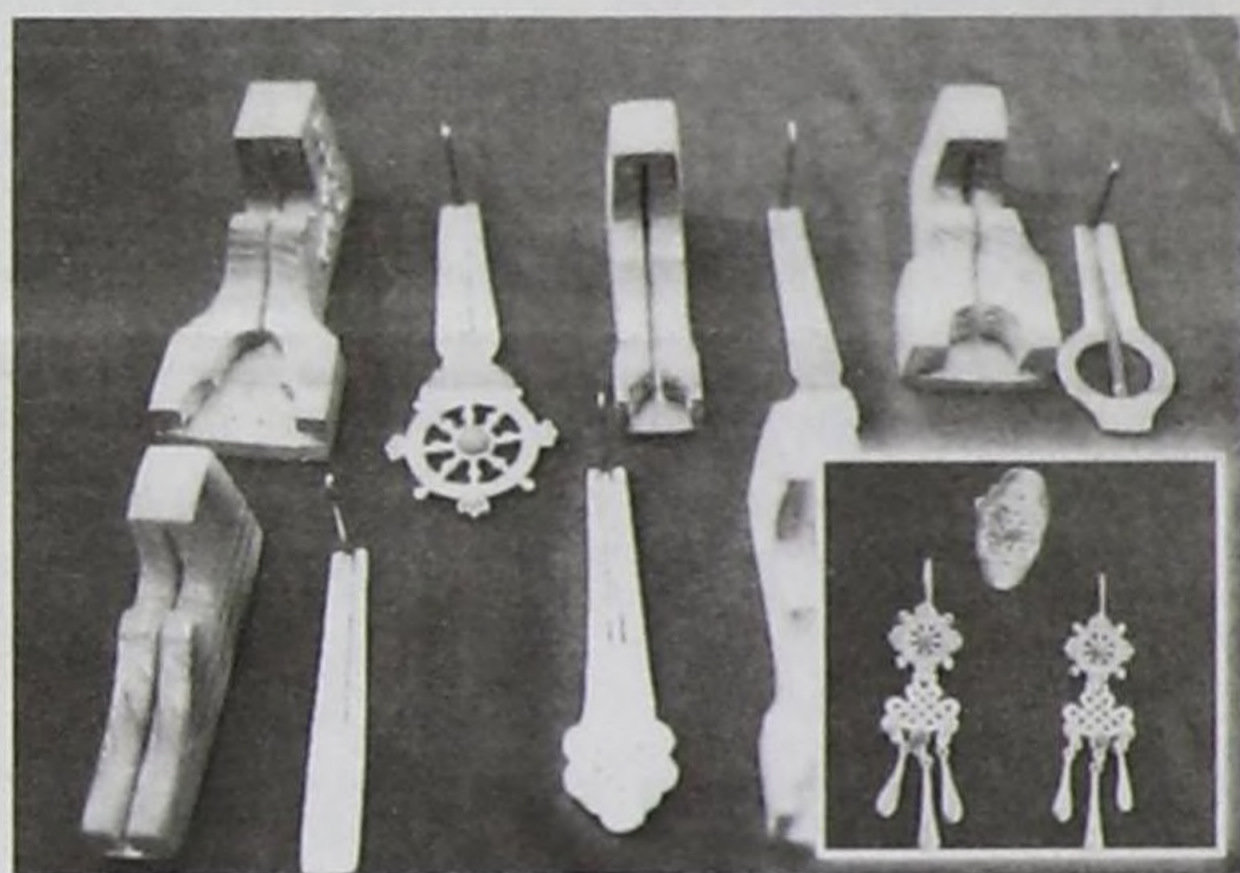
Тыва езу-чаңчылдарны кадагалап арттыры-биле, улуг ажылды кылып чоруур "Ак баштыгларның алдын

үүжези" деп төлөвилелдин удуртукчузу Валентина Мон-гуш бо ужуражылга өөрүп, Виктор Чигжитке бодунуң номун белекке берген. Вален-тина Бегзиевна ус-шеверниң улуг даай-авазы. Оларның авалары кады төрээннер. Олег Картыг-ооловичиниң кады төрээннери база ус-шеверлер Өпей-оол Кар-тыг-оолович, Айлаң Картыг-ооловна ужуражылгага келгеннер.

– Бистиң төрөл аймаавыс черле шевер, салым-чаян-ныг. Кырган-ачавыс кончук ховар талантылыг дарган кижиги чораан. Ооң адын безин Дарган дээр. Мээң чээннерим ам бо үеде кырган-ачазының оруун изеп, чоннуң чагыгларын шеверлеп кылгаш, улуг үнелелди чаалап ап чоруур – деп, Валентина Бегзиевна чугаалаан.

Чоокта чаа Якутияга болуп эрткен хомус күүсе-дикчилериниң улуг делегей чергелиг мөөрейинге Тыва Республиканың улустуң хөө-мейжизи Евгений Сарыглар Олег Картыг-ооловичиниң шеверлеп кылган хомузу-биле киришкеш, тиилекчи атты чаалап алган.

/ ТМГ Медээлер.

ЧАА НОМ

Кижилер, чылдар болгаш болуушкуннар

«Мээң чылдарым – мээң байлаам!» деп билдингир ыраажы Вахтанг Кикабидзеиниң ырызында дег, кижиги бүрүзүнүң эрткен үези үнелиг. Чаа үнген "Дески чаагай Тезим чону" деп номда ооң автору Кара-оол Лапчаа бодунуң чурттап эрткен чылдарына ыңдыг үнелелди берип турар.

Кажан хоочуннар боттарының эрткен төөгүзүн чугаалай бээр, шак-үе эрткени билдинмейн баар, солун ном номчааны-биле дөмей болур. Шак ыңдыг хоочуннарывыс аравыста хей, чүгле оларны кичээнгейлиг эскерип билири чугула. А эрткен төөгүзүн бижи, ном кылдыр үндүрүп чоруур улус санныг. Оларның бирээзи Тес-Хем кожуунуң хундүткелдиг хоочуннарының бирээзи Кара-оол Лопсанович Лапчаа. Чырыкче үнген "Дески чаагай Тезим чону" деп ном

авторнуң "Терең суглуг Теректиг-Хемим" деп баштай үнген номунуң уланчызы кылдыр номчукчулар көрүп болур.

...Тес унунга Терезинниг-хонаш деп черге малчын арат өг-бүлөгө төрүттүнгеш, Бурятияның көдээ ажил-агый институтун дооскаш, төрээн кожуунуң инженерлеп, колхоз даргалап, райком партияның секретарына, райкүүском болгаш район Соведин даргалап, кожуунун удуртуп, ооң сайзыралы дээш бүгү назынында үлүг-хуузу кирип чоруур хоочуннуң допчу намдары байлак, чурттап эрткен амыдыралында кылып чораан ажил-ижиниң дугайында узун төөгү номда кирген.

Хоочуннуң бо ажылдап эрткен чылдарында болуп турган болуушкуннар Тываның төөгүзүнчө кирген онза чылдар болганы-биле солун. Номнуң автору ол төөгүлүг чылдарның херечизи болган колхоз,

совхозтарның бөдүүн ажил-ишчи чоннуң ынчангы үелерде кайы хире демниг чораанын, даанган ажилына харыысалгалы болгаш бот-боттарына, күрүнезинге, удуртукчуларынга бүзүрелдиг, эңне кол чүве – дарга-даа, бөдүүн ажилдакчының-даа аразында удур-дедир хундүткел турганын бижи, турар. Ылаңгыя амгы үе-биле деңнеп номчу бээр, кижизидилге талазы-биле идеология ажылы дыка-ла күштүг ажылдап турганын эскерип болур. Комсомол, партия, совет, профэвилел болгаш өске-даа хөй-ниити организацияларының ол үеде кайы хире демниг, чаңгыс быжыг сорулгалыг ажылдап турганын номда дыка тодаргай бижээн.

Ол ышкаш номнуң автору кижилер дугайында кончук камныг, хундүткелдиг бижи, турар. Ол кады өөренип, ажылдап чораан эш-өөрүн таныштырып, оларның түңнелдиг ажил-ижин

бижи, турарындан авторнуң оларга кайы хире чоргаарланып чорууру эскертингир. Тес-Хем-ниң удуртукчулары, көдээ ишчилери, башкылар, эмчилер, инженерлер, харылзаа, садыг, культура, спорт дээш өске-даа адырга аңгы-аңгы чылдарда ажылдап чорааннарның ат-сы-вын фото-чуруктары-биле катай долузу-биле кирип бижээн. Ады кирген улустуң салгалдарына ада-өгбелерин утпайн сактып чорууруна кончук үнелиг сактыышкынның ному. Автор бо номунда чүгле бодун долгандыр төөгү би-

жири-биле кызыгаарланмай, төрээн кожуунуң ажил-ишчи чонунуң, эш-өөрүнүң, оларның кылып каан буянның үүлехеректериниң дугайында хөй кирип, бедик үнелелди берип турары онзагай.

Эрткен совет үениң кижилериниң дугайында уттундуруп бар чылдар төөгүнү база катап сагындырып, салгалдарга арттырган хундүлүг Кара-оол Лопсанович Лапчаага солун ному дээш четтиргеним илередип, демир-үжүү чидиг болурун күзөдүм!

/ Карина МОНГУШ.

Ажы-төлге угаап-билиндирер болза эки

Россияның Президентизи В.В. Путин барыын чүктүң күрүнелери Россияга удур янзы-бүрү кызгадаашкынарны кылып турар үеде чурт-такчы чонну база чуртувустуң экономиказын көдүрер дээш, дыка улуг ажылдарны кылып чорудуп турар, ооң бир чижээ — ажылдавайн турар пенсионерлерниң пенсия акшазын 10 хуу өстүргени. Ол дээш бис, Тываның хөй санның пенсия алыкчылары, өөрүвес аргавыс чок. Кижиге 10-даа 100-даа акшаны анаа халас тутсуптар кижиге кайда боор...

Чуртта ажылдавайн турар пенсионерлерниң саны 35 миллион ажып турар-дыр. Бо-ла бүгү хемчеглерже федералдыг бюджеттен бо чылын 600 миллиард акшаны немей үндүрер, дараазында чылдарда триллион акшаны чарыыры көрдүнгөн.

Сөөлгү үеде делегей байдалы шала нарыдап турарының дугайында телевизордан көрүп, солун-сеткүүлден номчуп турар болгай бис. Бо байдалды чавырылдырып доктаадыр дээш, бистиң Президентивис Путин дарга кызып, амыр-дыжын уткупкаш, ол барыын чүктүң күрүнелери-биле болур-чогуур аргаларны ажыглап, улуг ажылды кылып чорудуп турар. Ынчалза-даа... АКШ биле барыын чүктүң Россияга удур күрүнелери бот-боттары

каттыжып-бөлдүңчүп алгаш, Россияга удур янзы-бүрү кызгадаашкынарны чорудуп эгелээни дыка айыылдыг.

Россия дээрже делегейде эң-не күштүг, шыырак күрүндир, ажырбас Путин дарганың ол шиитпири боттаныр-ла болзун, чер-делегей кырынга кандыг-даа чаа-чалбак болбазын, амыр-тайбың мөңгезизин, өршээ Бурган!

Ол АКШ, НАТО ышкаш барыын чүктүң Россияга удурланырын семеп турар күрүнелери Россияның күчү-күжүндөн, дайынчы боо-чеп-сээндөн көзүлдүр-ле коргуп-сестип турарлар, ынчангаш-ла оон-моон кызгадаашкынарны дилеп-тып, чогаадып турарлар. Дөмей оларның оозундан чүү-даа бүтпес, боттары-ла ынаар хоозурап чыдып каарлар...

Бистиң хөй нация чуртувус Россия шыдаар дээрзинге бүзүрээр бис. Бис, Россияның чоннары, мындыг берге үеде боттарының арга-дуржулганын, ат-алдарына чоргаар, өске чоннар мурнунга быжыг турсоруктуг удуртукчуларыбыс Сергей Шойгу, Владимир Путин даргаларыбыска чоргаарланып чоруур болгай бис. Мындыг удуртукчуларлыг болганыбыс бистиң аксывыс кежи!

Бис сөөлгү үеде элээн нарын байдалды чурттап эртип турарыбыс бо. Бир кезек үеде бо кончуг халдавырлыг (та кайы чүктен сөөртүнүп келген

чүвези) коронавирус деп хамчык аары бисти дүвүредип, силгээш, кончуг амыдырап-чурттаар, ажылдаар үезинде кижилеривисти база элээн хорадып, бистен былаап апарган болгай, ам харын шимээни чидип чоруй барды, өршээ, хайыракан! Катап черле бажын ковайтпас болзун! Маңаа бистиң "алдын холдуг", чүрекир эмчилеривис-ле шыдаштылар, хөөкүйлер. Олар, эмчи ажылдакчылары, чоннуң бистиң амыр-кадыыбыс дээш чүү хире тутчуп турганнар ийик, неделя-неделязы-биле аал-оранынга келбейн, ол ажылдаар черинге хондур-дүндүр, уйгу-дыжын бодавайн ажылдап турганнар болгай, эмчилеривистиң ачызында ол кончуг хоран дылдыг коронавире тиилеттирди, мооң дугайын черле утпайн, сактып чоруулуңар!

Аныяк-өскөн амгы бо делегей байдалының дугайында чүнү-даа тооп-медереп билбестер-даа чадавас. Олар солун-сеткүүл деп чүвени көңүс тоовас, холунга-даа тутпас, харын-даа чамдыктары ол чүү деп солун чүвөл деп танывас-даа боору магат. Үе-шагның шала кадырап-нарыдап турарының дугайын ажы-төлүвүске угаап-билиндирер болза эки-дир ийин.

/ Анай-Хаак КЕНДЕН.
Улуг-Хем кожуун,
Торгалыг суур.

Ада төөгүзү – алдын

ЫДЫКТЫГ САКА ДАВА АЙЫНДА
ӨГБЕЛЕРИМ САКТЫП ОРА...

Мээң ачам Шулуу Байырович Баадыр Ортаа-Хем деп черге 1916 чылда (амгы Моолда Сайгалдың Дунт-Гол) Демчик оглу Байыр биле Даржаа уруу Шувууда оларның өг-бүлезинге, ламаның салгакчызы болур ужурлуг оол төрүттүнгөн. Ачазы Демчик оглу Байыр лама саңмаары кеский, Ловуң дужаалдыг кижиге чораан. Ооң чонга нептерээн ады – Байыр-Ловуң (Демчик-Ловуң). Ол эмчи-домчу, отчу, башкы кижиге чораан, амгы үеде болза, профессор эмчи.

Кырган-ачавыс Демчик оглу Байыр 1886 чылда Кыргыс сумузуң Мөренге төрүттүнгөн. Моолдун Кандан хүрээзиниң ламазы чораан. Тыва омак-сөөктүг, 1938 чылда «контр» дээш шииттирген. 1936 чылда ламаларны тудуп, «контр» деп хоругдап турар үеде эмчи лама Демчик оглу Байыр-Ловуңну ол үүле база оюп эртпээн. 1936 чылда Байыр-Ловуңну тудуп хоругдаары-биле, эрги Тываның төвү Самагалдай хүрээзинге эккелген. Ынчангы Самагалдай хүрээзинге турган ламалар Байыр-Ловуңга Демчик-Ловуң деп аттыг бижикти бергеш, Моолче дестирип чорудупкан. Моолдун Кандан хүрээзинге ажылдап турда, Тывага албан ээп кээрин дыңнаткан бижик барган. 1938 чылда Тываже ээп кээрге, Кандан хүрээзинге өөренип турган ийи тыва оолду эдиртип ап, чаңгыс аътка үжелээ ушкажып алгаш, ырак-узак орукту эртип чорааш, амгы үеде Тыва – Моолдун кызыгаары Шавирийн дуган хүрээзинге келгенер. Ол хүрээниң улуг ламалары Демчик-Ловуң эмчини: «Хей-ле Тываже бар чор силер, ооң орнунга бурунгаарлаар чүвөөрү» – деп сагындырганнар. Демчик-Ловуң: «Хар назын база улгаткан, чаңгыс оол, аал-чурт база сагыштан үнмөстөөн, ынчангаш кандыг-даа болза, чанар мен» – деп чугаалаан. Эртенинде чоруур деп турда, Дуган хүрээниң ламалары ийи оолга чонак, чүген, чуларлыг богбалар бергеш, үжелдирзин үдеп чорудупкан.

Демчик оглу Байыр-Ловуң эмчи ол чоруткаш, Сайгал дуганынга келирге-ле, кызыгааржылар уткуп, ТАР-ның эрге-хоойлу дүрүмүнүн 58-ки чүүлү езугаар каразыттырып турарын дыңнаткан болгаш албан боду Кызыл хоорайга чеде бээрин айыткан-дыр. Оруктуң уу чаңгыс болганындан, Сандак Казакты Эрзинниң Булуң-Бажында ада-иезинге хүлээди бергеш, Дадаа оглу Аракчааны Байыр эмчинин кады төрөөн дүңмазы – Эрзинге чурттап орган Дамчанга (Дамчанов) эккеп, оолду албан Мөрөнде ада-иезинге хүлээди бээрин дилээн болгаш бодунуң байдалын дүңмазынга ак-кара чокка чугаалап берген. Дүңмазы олурга: "Каш чыл дургузунда менден сени айтырып, сураглап турдулар, акый. Кадыг кара казыргыга таварышкан, бажың муңгашталган-дыр" – дээш, карааның чажын чодар болган. Байыр-Ловуң ламаның Кандан хүрээзинге өөренип турда, Тываже эдиртип эккелгени ийи оолдун бирээзи Аракчаа Дадаевич Кыргыс сөөлүндө барып Тывавыстың моол, төвүт дылдардан төөгүзүнүнүчү окулдурукчузу, эртемден болган. Бүгү Тываның сонугурап номчуур романы "Арыг суглуг Тамирни" ол тыва дылче моол дылдан чедимчелиг окулдурган. Мен 1991 чылдың июль 4–5-те Кызыл хоорайга болган XI-ги съездиге киржип чорааш, эртемденниң аалынга барган мен. Аракчаа Дадаевич эртемденге бир дугаар ужурашканым ол. Ол мени көрүп кааш-ла:

– Кайыын келген сен, кызым, ачаң кымыл? – деп айтырды.
– Кунгуртугдан келдим.
– Элдеп чүве, Байыр башкымга дөмейлептим, кызым – деп, бо-ла.
– Ийе, уйнуу мен – дидим.

Тываже эдиртип эккелген оолдарның ийи дугаары – Сандак Казак. Ол ССРЭ-ниң тергийн садыг ажылдакчызы, 1997 чылда Тыва Республиканың баштайгы Камбы-ламазы болганы дыка онзагай.

/ СЕРЕҢМАА ХОМУШКУ.
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы, этнограф башкы.
Кунгуртуг суур.

Катап база келир бис!

Шаг шаандан тура улуг алдарлыг кижилерни мөңгезидип, тураскаалды тургузуп каар турган. Бис база, шагда эмчи-домчу чок үеде, арат-чонунга дуза көргүзүп чораан улуг хам өгбевиске – Кызыл-Думчук кырган-ачавыска тураскаалды мөңгезидип, дагылга эзулалды кылдывыс. Тураскаалды эрткен чылын хамның уйнуу, эмчи дүңмавыс Олег Кызыл-оолович сиилбип кылган.

Улуг хам өгбевиске дагылга эзулал кылары-биле кезек ооржактар аъттаныптывыс. Орук дугаар төөгүлүг черлерни магадап чордувус. Кошкар баштыг артты куду бадыптарга, Үстүү-Сайыр, Алдыы-Сайыр. Оон куду бадарга, Актың кашпал, чалым даглары база Ак-Хем кээр. Арттың көвүрүүн кешкеш, хемниң кыдыы-биле кижиге дескинер чараш чурумалдыг дагларның аразы-биле чоруур. Элээн чоруп олурарга, ыр-шоорлуг Манчүрек хем. Оруувус ам ырда кирген Манчүрек хемниң кыдыы-биле дөш өрү өскөз. Кежээликтей Хам сөөгүнге чедип келдивис.

Манчүректин Хам-Сөөгүнге улуг хам өгбевистиң 7 ажы-төлүнүн салгалдары эңдере чыгып келген. Бисти баштай үнген хан төрөл Ооржактар

изиг сүттүг шайы-биле уткуп алды. Чамдык төрөлдер орай кежээ-даа кээп турар.

Эртен эрте туруп келгеш, көргөн, машина-балгат, майгыннар эңдерик болду. Кижиниң хөйү бир-ле байыр Наадым сагышка кирер. Ынча хөй кижилерниң арын-шырайында хүлүмзүрүг чайнаан, бот-боттарының аразында таныжып, куспактажып, чугаалажып аажок-ла турар. Хан төрөл улус таныжып албайн канчаар.

Алдарлыг хам Думчук кырган-ачай биле Тенек-кадай кырган-ававыс чеди ажы-төлдү төрөөн. Эң улуу мээң ачам Бойду деп кижиге. Бо чыгып келген хөй чон олардан дазыл-дамырланып үнгени аажок солун. Ачамның хеймер дүңмазы Коңгар акымның салгалы база келген. Ооң ажы-төлү-биле дыка-ла чоок таныжып алдывыс. Алыс бодум Коңгар акый-биле таныжып, эдержип чорбаанымга аажок хомудаар чордум. Ачамның арткан кады төрөөн дүңмалары-биле назы-харым улгаткыже эдержип чор мен.

Ачамның авазы Тенек-кадай кырган-авамның төрөлдери-биле амдыгаа чедир шуут танышпас мен. Таныжып алган болза, солун-на турган боор. Олар ырак: Ак, Шекпээр, Дөң-Терезин, Алаш ынаар чурттап

чорааннар боор. Ындыг-даа болза бо дагылгага Барыын кожуундан Коңгар акывыстың кезек ажы-төлү, уйнуктары киржи келгени биске улуг өөрүшкү, чаа ажыдышкын болган. Шуут билбес, танывас чораан болгаш, бот-боттарыбыс таныжып ап, саазынга атсывын бижижип-даа турдувус.

Дагылга кааң аяс хүнде, бедик деңгелге эрткен. Кызылдан ийи чаяакчы хам алганып ырлап тургаш, дагылганы эрттирди. Үш дугаар бичии хам тос харлыг, адын Төрөпчи дээр. Дагылга соонда хып турар одага кандыг дүрзү-хевирлер көргөни чугаалап турду. Ол амдаа бичии. Улуг чаяакчы хам болур кижиге-дир.

Дагылга доосту бээрге, "Хайыралыг Манчүрээмни" ырлажып, янзы-бүрү тыва оюннар ойнап, самнап-даа турдувус. Кырган-ачавыстан буян-кежикти дилеп алган, чиик-сергек, хей-аъдывыс бедий берген тарап аъттандывыс. Бо бүгү белем эвес ажылды углап башкарып турган хан төрөл дүңмавыс Олег Кызыл-оолович база чараш кеннивис Рада Шериг-ооловнага өөрүп четтирдивис. Байырлыг, хүндүлээчел чараш оран Хам-Сөөгү, кырган-ачавыс, база катап келир бис!

Александр ООРЖАК,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

Балыглаткан шериг албан-хүлээлгелиглерниң эрге-ажыктары болгаш социал магадылалдары

Шериг албан-хүлээлгезин күүседип турган үезинде балыгланышкын алган таварылгаларда кандыг социал магадылалдар көрдүнгениниң дугайында тайылбырны Тыва Республиканың шериг комиссариаты белеткээн.

1. Камгаладылгач хандырылгачы (1998 чылдың март 28-те үнген "Шериг албан-хүлээлгелиглерниң амы-тыны болгаш кадыкшылының албан күрүне камгаладылгачының дугайында" 52-ФЗ дугаарлыг Федералдыг хоойлуга үндезилээн):

– 296 846,40 руб. – аар балыгланышкын алган таварылгада;

– 74 211,60 руб. – чиик балыгланышкын алган таварылгада.

2. Чаңгыс удаа төлөп бээр дузаламчы акша (1998 чылдың март 28-те үнген "Шериг албан-хүлээлгелиглерниң амы-тыны болгаш кадыкшылының албан күрүне камгаладылгачының дугайында" 52-ФЗ дугаарлыг Федералдыг хоойлуга үндезилээн):

2 968 464,04 руб. – дайынчы балыгланышкын алганының түңнелинде шериг албан-хүлээлгелиг кижини шериг албаны эрттирер аргазы чок деп хүлээп көргөни-биле холбаштыр шеригден халаштырган таварылгада

Тайылбыр: өске чаңгыс удаа төлөвирлер-биле каттай төлээр.

3. Чаңгыс удаа төлөвир (Россия Федерациязының Президентизиниң 2022 чылдың март 5-те үндүргени

"Россия Федерациязының национал гвардиязының шериглеринде албан-хүлээлгезин эрттирер турар шериг эргелиглерге, өске ажилдакчыларга база оларның өг-бүлелериниң кежигүннеринге немелде социал магадылалдар дугайында" 98 дугаар Чарлыы):

3 000 000, 00 руб. – балыгланышкын алган таварылгада (контузия, кем-дээшкиннер бертиктер).

4. Инвалидность доктаматтыг таварылгада камгаладылгач хандырылгачы (1998 чылдың март 28-те үнген "Шериг албан-хүлээлгелиглерниң амы-тыны болгаш кадыкшылының албан күрүне камгаладылгачының дугайында" 52-ФЗ дугаарлыг Федералдыг хоойлуга үндезилээн):

2 226 348,04 руб. – I бөлүктүн инвалидинге;

1 484 232,03 руб. – II бөлүктүн инвалидинге;

742 116,02 руб. – III бөлүктүн инвалидинге.

5. Инвалид болганы дээш пенсия (Россия Федерациязының 1993 чылдың февраль 12-де үнген "Шериг албан-хүлээлгезин эрттир турган кижилерниң пенсия хандырылгачының дугайында" 4468-1 дугаар Хоойлузу):

I болгаш II бөлүктөрүнүн инвалидинге – шериг албан-хүлээлгелиг-нин акша хандырылгачының чогуур түңүндөн (тариф разряды болгаш үр чыл ажилдааны дээш ортумак хем-

чээлдерге деңгей көргөш) 85 хуузу;

III бөлүктүн инвалидинге – шериг албан-хүлээлгелиг-нин акша хандырылгачының чогуур түңүндөн (тариф разряды болгаш үр чыл ажилдааны дээш ортумак хемчээлдерге деңгей көргөш) 50 хуузу;

6. Шериг албан-хүлээлгезин эрттиреринге кызыгаарлаашкыннарга чедирген балыгланышкын (бертик) алган шериг албан-хүлээлгелиглерге:

– социал реабилитация болгаш адаптация тускай программалары доктаматтыг;

– балыгланышкынының аар-чийгинден хамаарылга чокка улаштыр шериг албан-хүлээлгезин эрттирер шериг албан-дузаалдарын кириген;

– албан-хүлээлгезин эрттирери-биле шилип алган черинге ажылындан доктамал чуртаар оран-саваны шилип тыпкаш, саналдаар;

– шериг-профессионал ажил-чорудулуңуң чаа хевиринге белеткээри-биле реабилитация-өөредилге төвү тургустунган.

7. Ажы-төлдү кирериниң шылгалдалары чокка хүлээп алыры (Россия Федерациязының Президентизиниң 2022 чылдың май 9-та үндүргени "Шериг албан-хүлээлгелиглерниң база чамдык федералдыг күрүне органнарының ажилдакчыларының өг-бүлелерин деткириниң немелде хемчеглериниң дугайында" 268 дугаар Чарлыы): дээди

өөредилге черлеринче база тускай атыптыг ниити өөөредилге черлеринче ("Президентиниң кадеттер училищези", "Суворовтун шериг училищези", "Нахимовтун шериг-далай училищези", "кадеттерниң (далай кадеттериниң) шериг корпусу", "Кадеттер корпусу", "Казактарның кадеттер корпусу") кирериниң шылгалдалары чокка хүлээп алыр.

Бир эвес шериг албан-хүлээлгелиг кижини бодунуң хүлээлгезин күүседирин уламчылап турар болза, шупту төлөвирлерни ооң шериг албан-хүлээлгезин эрттирер турар шериг кезээ боттандырат.

Бир эвес шериг албан-хүлээлгелиг кижини хууда составтан үне берген болза, төлөвирлер хевирлээрде, ол чурттап турар девискээринде шериг комиссариатында дараазында чугула херек документилер даңызы-биле чедип келир ужурлуг:

– төлөвир боттандырат дугайында билдирешкин;

– амы-хууда медээлерни ажылдап болурунга чөпшээрел;

– Россия Федерациязының хамаатызының паспортунуң хоолгазы;

– Эмнелгеден үндүр бижээн эпикриз бижикиниң хоолгазы;

– Балыгланышкын алганының дугайында госпитальдан шынзылга бижики;

– Банкыда агар санның реквизииттери.

/ И. САНЧАТ белеткээн.

Муң ажыг кижини саргыга ызырткан

Республиканың эмнелгелеринче 3 ай дургузунда саргыга ызырткан муң ажыг кижини кирген.

Эрткен неделя дургузунда саргыга ызырткан улустуң саны 80 четкен. Оларның барык чарты – назы четпээнер. Тываның Кадык камгалал яамызының дыңнадып турары-биле алырга, 2021 чылдың бо үезинге деңнээр, 25 хуу хөй болуп турар.

Специалистер саргыларның көвүдөп турарын демдегледип турар. Чайгы сезон эгезинден тура саргыларның кижиге халдаан таварылгалары 1046 четкен. Оларның 502-зи бичии уругларны ызырган. Бо талазы-биле эмчи пунктуларынче дуза дилеп чедип турар улустуң саны эрткен чылга көөрдө, 10,3 хуу көвүдээн.

Ол ышкаш саргыларда

халдавырлыг вирус бары база илереттинген. Лабораторияларга 300 саргыны шинчилеп хынаан соонда, беш дугаар саргы бүрүзү айыылдыг инфекцияның дамчыдыкчылары болуп турар. Ынчалдыр 37 саргыда – боррелиоз, 7 саргыда – энцефалит, 12 саргыда – моноцитарлыг эрлихиоз бар болган.

Республиканың чазаа хөй чон чыгыр черлер – уругларның чайгы дыштанылга лагерьлери, парктар, сесерликтер, санаторлуг-курорт девискээрлери, дыштанылга баазалары болгаш өске-даа черлерге катап-катап санитарлыг арыглаашкыны чорударын негеп турар. Ол ышкаш чурттакчы чонну саргыга удур тарыыр ажылды күштелдирери чугула деп сагындырып турар.

Карантин дугайында меге медээ

Эрткен неделяда социал четкилерге болгаш мессенджерлерге Нарын суурда бода мал холера аарыындан аарааш, чудап өлгөн болгаш ооң чылдагааны-биле Төре-Хөл девискээринде карантин чарлаттыг деп меге медээ тарай берген.

Ооң-биле холбаштыр Тываның ветеринария албанының специалистери Төре-Хөл болгаш Нарын суурунун девискээринде бода мал аарыы-биле холбашкан карантин чарлаттынмаанын, ол дугайында медээ меге дээрзин тайылбырлаан.

«Бода малдың холера аарыы» деп тодарадыг чок. Кызыгаар чогуунда кожууннарның мал-маганы хөй кезинде чаксы үеде хоолулуг мал чедишпезинден чудап өлүп турар» – деп, көдээ ажил-агый яамызының специалистери демдеглээн.

Ол ышкаш садыглардан эът, сүт аймаа садып албас болза эки дээн чижектиг медээлер бадыткал чок болуп турар. Эът, сүт аймаа садыг-саарылгаже мал эмчилериниң санитарлыг хыналдазын дамчып эртер.

Ындыг турбуже, Бүгү-делегейниң дириг амытаннарының кадыын камгалаар организацияның дыңнадып турары-биле алырга, Моолда азырал дириг амытаннар аразында ящур, чума аарыглары болгаш чыпшычак кеш аарыы тодартыглан. Тываның болгаш Россияның мал-маганынга ол халдавырлыг аарыглар айыылды тургузуп турар.

Ынчалза-даа бөгүн Тываның ветеринария албаны Дириг

амытаннарның кадыын камгалаар федералдыг төптүң эртемденнери-биле ук байдалды холга ап, чогуур хемчеглерни чорудуп турар. Кызыгаарда чыдар кожууннарда азырал дириг амытаннарның кадыын баш бурунгаар камгалаар хемчеглерни, ооң иштинде массалыг тарылганы (ревакцинация) чорудуп турар.

/ Көдээ ажил-агый яамызының медээзинден.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө яамызы.

Кол редактор
Н.В. САТ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННА-
РЫ:

Редактор – 2-01-35.
Чарлал килдизи – 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак –
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,

А.А. Лагзы – 2-17-94
Харылзаа, информация
технологияларының болгаш
массалыг коммуникациялар ады-
рынга хайгаарал талазы-биле
Федералдыг албанның Енисей
эргелели «Шын» солунну 2012
чылдың декабрь 3-те бүрүткээн.
Херечилелдин дугаары —

ПИ №ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Респу-
блика, Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг мате-
риалдарның авторларының
бодалдары редакцияның
туружу-биле дүүшпейн барып
болур. Айыттыг саннары
болгаш өске-даа фактылары,
дыңнадыглары дээш авторлар
боттары харыылаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,
организацияларга — П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).
Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар — 21.00, херек
кырында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

солуннуң сайтызы:
//shyn.ru

электроннуң почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Неделяда тиражы
8680 кезек

2022 чылда "ШЫН" солуннуң
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 765 рубль.
ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР –
1005,20 рубль.

Тел.: 2-01-35